تاتار ادبیاتی

حقنده

محرری: ن. اشماریـن — مترجمی: احمد زکی ولیدی.

اوشبو رساله معارف مینیسترستواسی ژورنالندن
آلنمش اولوب ادبیاتمزنڭ ١٩٠٥ نچی سنه‌دن
ایلگاریگی حالینه عائددر. □ □ □ □

اورنبورغده «وقت» مطبعه‌سی.

ТИПОГРАФІЯ ГАЗ. „ВАКТЪ“ ВЪ ОРЕНБУРГѢ.

1913

تاتار ادبیاتی

4794
A3446

حقنده

محرری: ن. اشمارین — مترجمی: احمد زکی ولیدی.

اوشبو رساله معارف مینیسترستواسی ژورنالندن
آلنمش اولوب ادبیاتمزنڭ ۱۹۰۵ نچی سنه‌دن
ایلگاریگی حالینه عائددر. □ □ □ □

اورنبورغده «وقت» مطبعه‌سی.
ТИПОГРАФІЯ ГАЗ. „ВАКТЪ" ВЪ ОРЕНБУРГѢ.
1913.

KÜTÜPHANESİ

TÜRK TARİH KURUMU
KÜTÜPANESİ
KAYİT No. 4794
YER No. A 3446

بره‌ر چیت مملکت سیاحینه بر بر سبب ایله (قزانلرنڭ بیك ایلکدن بیرلی اوزلرینڭ یراق هم هر جهتدن بیك تکلفسز اولغان قالالرن آتاب یوروتولرنچه) «شرقنڭ ماتور قالاسنده» (یعنی قزانده) قوناق اولورغه، آنڭ اوراملری بویونچه آرلی بیرلی یورورگه طوغری کیلسه، اول یوروگانده‌ده تگی ایڭ جاذبه‌لی سحرلی «شهر زاد حکایه‌لری» (۱) هم باشقه بعض بر سیاحلرنڭ سیاحتنامه‌لرینڭ اوشبو قالا حقنده‌غی خیالی وخفی اولغان توتونلی تصویرلرینه قاراب، گل اوزینڭ طشقی قاتی ودقتسز نظرلری ایله شهرده نی بار نی یوق ایدکینی آڭلامی یوروسه، وشول وقت آڭا براوسی کیلوب: «مونه بو قالاده پیغمبرنڭ (محمد علیه السلامنڭ) ایارچنلری شوشی کونده شهر خلقینڭ فقط آلتیدن بر قدرسینی گنه تشکیل ایته آلدقلری و عموماً قالانڭ روسلردن اولغان اهالیسی آراسنده کوزگه سیره‌ك گنه توشدکلری حالده، دقتنی جلب ایدرلك اولوب مسلمانلر مدنیتی‌نڭ مرکزلگی صورتینی آلوب طورالر: عرب، تورك هم تاتار تللرنده هر تورلی نشریاتنی روسیاده‌گی مسلمانلرنڭ هر ولایتده‌گیلرینه طاراتالر هم ایتورگه ممکن بتون مشرقغه طاراتالر» دیب، ایتوب صالسه اول غایت قزق وطاڭ عجبکه قالدرلق بر أشکه اوچراغان بولور ایدی. هم بو أش واقعه اوك شولای: بزنڭ قزاندن میلیونلاب نسخه‌لر

---

(۱) الف لیله ولیله

ایله مسلمان نشریاتی بتون ۋولغه (ایدل) بویلری بویلاب طارالغان کبك بیك کوب بولوب بزنڭ اورتا آزیاده‌غی ملکمزگه‌ده باروب طولا. قافقازده طارالا، توگل روسیاده‌غنه هند و آفریقا کبی چیت اورنلرده‌ده صاتولا.

تاتارلرده کتابچیلق أشی، یلدن یل طارالا: تاتارلر اوز قوللرنده مطبعه‌لر آچا باشلادیلر. اوشبو صوڭ وقتلرده بر نیچه تاتارلرنڭ بر توۋاریشیستوا (شرکت) تأسیس ایدب، مطبعه آچوب مسلمان تللرنده هر تورلی کتابلر نشر ایتو أشینه کرشه‌جگی ایشتلدی، (۱). مسلمان کتابلرن باصو اشی ایلکده فقط روسلر قولنده ایدی صوڭندن بوده آقرنلاب مسلمانلر قولینه کره باشلادی. هم مسلمانلر اوزلرینڭ معلملرندن اوزدراده باشلادیلر.

بوندن فقط اوتوز سنه‌لر قدرگنه ایلك مسلمانلرنڭ ادبیاتی، یاکه مسلمان علماسی طرفندن عرب تلنده یازلغان دینی کتابلر ایدی، مونی فقط مسلمانلرنڭ اولقدر اهمیتنی حائز اولماغان، بیلگلی صنفی ملالر وعلمالرغنه اوقیلر ایدی؛ یاکه تورکیچه دیب آطالغان (عثمانلیچه یاکه تاتارچه، یاکه بو ایکیدن قوشلغان مخصوص بر لهجه‌ده یازلغان) هم تاتار علماسی طرفندن یازلماغان (не оригинальный)، بلکه ادبیاتده قزان تاتارلری قدر فقیر اولماغان مسلمانلرنڭ تللرندن ترجمه ایدلوب یازلغان اثرلر ایدی. بو کتابلرنڭ همه‌سی (بیك آز استثناء ایله) دینی ایدیلر. یاکه دیننڭ ظاهرینه‌غنه متعلق اولغان تورلی عادتلرگه عائد اثرلر ایدی.

فنی هم گوزل حکایه ورومانلر (беллетристическія произведенія) بتونله‌ی یوق ایدی. اگر بیك آزغنه اولسه‌ده، آلار هیچ بر تقدیر

(۱) ترویسکی‌ده خدمت اسمنده شوندیوق بر شرکت آچلدی. اول اوزینڭ شریاتن اورنبورغده م. کریموف مطبعه‌سنده باصدرا.

ایتلمایلر ایدی. دینگه مناسبتی اولغان اثرلرگه بیك قیمت حق قویلدقی حالده، علمی اثرلر، لاشیٔ اعتبار اولنورلر ایدی.

قزان تاتارلرنده بوصوڭغی ادبی اوزگارش نی وقت ظهور ایتدی وباشلاندی؟ بو سؤالگه قطعی جواب بیرگانده آرقا تره‌رلك نرسه‌لر (данныя) بولماغانغه بونڭ جوابی بزنك اوچون یخشـوق آغردر. شونده‌ده شول قدرسن ایتورگه ممکن: بو اوزگارشنڭ مسلمانلق دنیاسی اوستینه توشکان اوشبو صوڭغی زور وجدی حادثه‌گه آز اولسون یاکه کوب اولسون مناسبتی باردر.

شرق صوغشی اسلامنی، اوزینڭ طوکوب قاطقان یرندن چقاردی هم بو حرکتدن منعکس اولغان طاوش احتمالکه بزنڭ مونده‌غی مسلمان ارغه‌ده سیزلدی. واقعاً آلار اوزلرینڭ طار وطوڭ عالملرنده بر بر تورلی جدی هم شفقتسز حرکتنی سیزگان کبی قورقا هم نیدر بر نرسه ایله بارلق کوچلری ایله کوره‌شورگه مجبور ایدیکلرن آڭلاغان کبك بولا باشلادیلر. اوزینڭ معیشتن توبندن اصلاح ایتوگه وآیاغی یولغه صالورغه و آڭا یاڭا نیگزلر قورورغه محتاج وبیك قاتی محتاج ایدکن مسلمانلر آقرن آقرن سیزه و آڭلی باشلادیلر. هم قوتلی حرکتکه مالك اولغان یاوروپالیلر ایله کوره‌شور و صوغشور اوچون مطلقاً آنڭ قورالی ایله قوراللانونڭ، آنڭ فن، هنر ومعارفی هم عموماً مدنیتنی اوگره‌نونڭ تیشلگن شول وقت مسلمان توشونه باشلادی. مونه اوشبو وقت بزنڭ مسلمانلر اوچون دخی مهم بر نرسه بار ایدی، اولده مسلمانلر اوشبو یاوروپا مدنیتنه قوشلغان وقتده‌ده، آڭا روسلرنڭ واسطه‌لغندن باشقه قوشلمق ایدی. مونه شولای بزنڭ مونده‌غی مسلمانلر، هر نیقدر واقعده بولماسه‌ده روسلاشو (руссификація) نی بیك مکروه کوردی هم اوزینڭ نظرن تگی «دڭز آرتی» نه، تگی تورکیه‌گه، پادشاه یاغینه، هم بزنڭ ساده‌دل مسلمانلر قاشنده جنت

كبك ايدوب اعتبار ايدلگان تگی مقدس یاقلرغه توشوردی.

اعتبارغه آلورغه مستحق اولوب تقریبا اوشبو وقتقه (۱۸۸۵) نچی یل بیوك علاقه ایله بر ملی رومان (۱) چغا. هم انڭ مؤلفی مسلمان معیشتی اوستنه اور یاڭا نظرلر کیتروب چغارا. بو رومان اول کونگه قدر کورلمه‌گان بر اصولده وبر نیچه لهجه‌لر خلیطه‌سی اولوب یازلغان؛ مونده بیگره‌ك عثمانلی تورکلری شیوه‌سی قوتلی حکم سوره. ظاهرده کورینوونچه محرر، استامبول طرزینه تقلید ایتونی‌ده بر نیقدر بلگان بولسه کیره‌ك. اول محرر، اولگی‌گه باشقه اولغان حقیقتنی مسلمانلرغه عرض ایته طورغان طلبلرینه یاڭا بر نظرلر ایله نصیحتلر، اوگوتلر قوشقان کبك، شولوق اوزی استعمال ایتکان یازووندە‌ده مسلمانلرغه اول بر یاڭالق کیتره. بو یاڭالق آنڭ، اول کونگه قدر شرق خلقنده برده بولمی طورغان طنش بیلگیلری (знаки препинанія) استعمال ایتووندە ظاهر بولا. بیگره‌ك شونسی دقتنی جلب ایته: اول اوزینڭ رومانینڭ مقدمه‌سنده طنش بیلگیلرینه فرانسوزلرغه تقلید ایته طورغان عثمانلیلرنڭ اسملرینی بیره: طنش اوتورن «ڤیرگول» دیب آطی و غیرلر.

قزان ادبیاتنده عثمانلی تورکلرینڭ سوزلرن استعمال ایتو هم اوشبو کونده‌ده دوام ایته. عثمانلی تورکلرینڭ سوزلری بزنڭ مونده‌غی تاتارلرنڭ کوبره‌گینه آڭلاشلوب بتماسلك اولسه (۲)، اول وقت آنی اوشبو یرلك تاتارلرنڭ عباره‌لری ایله تفسیر ایتارگه کیره‌ك بولا. مونه شولای ایتوب تاتارلر آراسنده ئلله‌نیندی جعلی، عموما تاتارلرغه

(۱) «منلا حسام الدین».

(۲) هم محررلر اوزلری اوك عثمانلی تلنده تلاگانچه تصرف ایتارگه مقتدر بولمایلر؛ چونکه صاف عثمانلیچه بیك قیین. آنی آڭلاو اوچون آنڭ نحوی ایله نق آشنا بولورغه زور احتیاج بار.

آڭلاو چیتن، فقط خصوصی کشیلرگه‌گنه معلوم اولغان بر تل (своеобразный жаргонъ) کیلوب چغا. شونده‌ده اوشبو صوڭغی وقتلرده تاتارلرنڭ ادبی کتابلری آراسنده فقط تاتارچه هم تاتارنڭ صاف عوام تلی ایله یازلغان بعض اثرلر کورنگالی باشلادی. تاتار تلی غایت فقیر اولوب عالی معنالرنی افاده ایتارلك عباره‌لر آنده طابلمای؛ شونڭ اوچون صاف تاتارچه یازغان محررلرده عالی معنالرنی افاده ایتو اوچون چاره‌سزدان عرب سوزلرینی آلورغه مجبور اولالر.

منه شول ره‌وش ایله قزان تاتارلری اوشبو کونگه قدر اوزلری اوچون عمومی بر ادبی تل‌گه مالك بولا آلمایلر: هر بر محررنڭ تلی، اوزینڭ اثرن باشقه اثرلرنڭ تللرندن آیررلق یا نحو جهتندن، یا لغت جهتندن بر خصوصیت طوتا. هم تاتار ادبیاتنده بیك سیره‌ك اولمیچه شوندی یات ومخصوص ولایتلرنڭ لهجه‌لرندن اولغان سوزلر اوچریدرکه، سین آنلرنی هیچ بر موجود بولغان لغت کتابلرندن اڭلاب تابا آلمایسڭ، هم آلرنی کوب اوقوچیلر آڭلامایـنچه‌غنه اوقوب کیته‌لر. تاتار ادبیاتی میداننده تاتارلردن باشقه میشه‌رلر، باشقردلر هم تپته‌رلر حکم سوره‌لر، هر بری اوزینڭ کتابن اوزینڭ مخصوص عباره‌لری و اوز یرینڭ مخصوص تعبیرلری ایله چوارلاب بتوره‌لر. تاتارلر، عموماً اوزلرینڭ تللرن اصلا اوگره‌نمیلر. آنی اوزلرینڭ مکتب و مدرسه‌لرنده اصلا اوقتمیلر، آنڭ صرف ونحون بلمیلر، هم توبلی بر املاء قاعده‌لرینه‌ده خواجه بولا آلمیلر. منه شولارنڭ مجموعسی. تاتارلرنڭ ملی محررلری جمله‌سندن اولغان محمدفاتح طاهرف آغزندن اوشبو ره‌شده تعبیر ایدله: «قزانده نشر ایدلگان کتابلرنی آڭلامق اوچون قاموس اورننده اول اثرنڭ مؤلفینی کتابی ایله برگه کیترورگه کیره‌ك» (۱).

بزنڭ یوغاریده ایتدیکمز کبی، قزان تاتارلرنده علمی (свѣтская)

(۱) آنڭ «اظهار الحق» اسملی اثرن قاراڭز. صحیفه ٦٥.

ادبیاتنڭ باشلاب ظهور ایتوینه باری اوتوزغنه یل قدری اولور. بو اش هر حالده بیك یاڭا اش. اول اوزینڭ شولقدر یاڭا وحاضرگی گنه اش بولوینه قارامی بیگوك یخشی اشلەندی هم یخشی آچلدی. هم بو ادبیاتقه، بر نیقدر تعریفلر وتوصیفلر بیروب سویلایمن و آنڭ طوتقان یولن کورساتامن دیب ایتورگەده ممکن. اوشبو یاڭی طرزده یازلغان یاڭی اثرلرنڭ جملەسنده اورتاق اولغان بر میل و توجه (тенденція) واردرکه اولده مسلمانلرغه اوقو و مطالعه اوچون بر ماتیریال بیرودن عبارتدر. اول ماتیریال، اوزینڭ توگل (مسلمانچه) معلوماتلی اولغان بیلگلی صنفلرغەغنه، حتی چاق تورکی طانوغان آدملرگەده اوڭغای آڭلایشلی ماآلی بولووی آرقاسنده مسلمان خلقینه آلارنڭ بیك کوب اولغان مقصودلرینه یتوگه هم یاۋروپالیلرده معروف معناسی ایله فنی معلوماتنی اوگرەنوگه یول باشچیلق ایته.

شوشی رەوشچه فقط بر نقطەغه توجه ایتکان اثرلر، اوزلرینڭ مآل (содержаніе) لری اعتباری ایله بر نیچه نوعغه بولنەلر. مونده مونه شوئیلارنی کورساتو ممکن: ۱) خلق اوچون یازلغان عموماً ملی حاللرگه عائد اثرلر ۲) یخشی و ماتور ادبی اثرلر (رومان و تورلی حکایەلر) ۳) تاریخی هم عموماً فنی اثرلر.

برنچیلری، عموماً مسلمانلق دنیاسنده زور بر اوزگارش کیتروگه احتیاجنی سویلی. مسلمانلرنڭ عائله طورمشلرندن باشلاب، آلارنڭ عمومی طورمشلری و حاضرگی طورمشقه اجتماعاً مناسبتلری و عموما خلقنڭ معارفی حقنده معلومات بیره. ایکنچیلری، حکایەلر، رومانلر، پیسەلر اویومنی تشکیل ایتەلر هم شولوق برنچیلری یونەلگان نقطەغه توجه ایتەلر، شولوق مقصودلر ایله یازلغانلر. شولوق یاوروپا مدنیتنی، علومنی یخشی اوگرەنمك، ومسلمان معیشتنی اصلاح ایتوگه یتەکلەو. دخی شونیده ایترگه کیرەك: بو ایکنچی تورلی اثرلر اولگیلرینڭ اورنلرن

ایکنچی درجەدەگنه اعراز ایته آلالر هم آلالر بزگه تجدد و اصلاحات دورنده یازلغان بعض روس رومانلرینی ایسکه توشورەلر. اوچنچیلری، شول زور وکوب خلقغه تاریخ، جغرافیا، ریاضیات وطبیعیات فنلری عالمندن معلومات بیرو مقصودی ایله یازلغانلر. بو صوڭغی اثرلر، عثمانلی تورکلرینڭ فنی اثرلرندن یاصالغان اثرلردر. اصطلاحات (терминологія) همان شول تورکلردەگنچه، عبارەلرنی آڭلاوده آغرلق کیتوررلك درجەده کوب وآرتق استعمال ایدلەلر. بو صوڭغی ادبیاتنڭ بورونغی یللرده خلق قولنده یوروگان کتابلردن آیرماسی شول یرده ظاهر اولادرکه: بو صوڭغیلرده بیك آچق صورتده ملیت نیگزی (національный элементъ) قوتلنه. بو ملیت، الـکـگی مسلمانلرنڭ ادبیاتلرنده بیك آز یاکه بتونلەی یوق ایدی. یاڭا ادبیات مسلمانلرنڭ عمومی هم عائله طورمشلرینڭ هر بر قاللرن قوزغاتا؛ حالبوکه اول، بو کونگه قدر مسلمانلرنڭ موندی حاللرگه صالقون مناسبتلری هم آلارنڭ آراسندەغی آیرم طورمش (изолированность) آرقاسنده مجهو- لیت قارانغیلغی آستنده اورتلـگان ایدی. معلومدرکه، شرق خلقنده عالی استعدادنڭ بولماوی (۱)، آلارنڭ موندی اشلرندن زور ثمرەلر کوتارگه رخصت بیرمی؛ شوندەده بز مسلمانلردەغی آرتق سکونتنی، آلارنڭ ایلـکـگی معیشتلرینی، ایلـکـگی زمان مسلمان ادبیاتندەغی ئلله نیندی خصوصیتلرنی اعتبارغه آلوب ملاحظه ایتساك، آلارنڭ یاڭی ادبیاتده حاضرگی صورتنی طوتا آلولری، بیك زور ترقی ایدکی کورلور. مونڭ شونسنیده اعتبارغه آلورغه کیرەك: مسلمانلرنڭ بو کونگه قدر مجهول قالغان داخلی معیشتلری حقنده معلومات آلورغه تلەگان کشیلرگه بو صوڭغی ادبیات، غایت قزق ودقتنی جلب ایتارلك بر ماتیریالدر.

(۱) بو سوز یاۋروپا علماسینڭ بعضلری طرفندن دلیلسز کیتورلـگان ومطلق مسلمانلرنڭ ایلـکـگی حرکتسز حاللرینه قاراب ایتولـگان اسکی بر دعوادر. احمدزکی.

بز بو صوڭغی اثرلر آرقاسنده مسلمانلرنڭ هر بر قات وطبقه‌لرنده‌غی حاللردن، کیره‌ك عمومی طورمشلری کیره‌ك عائله حاللریندن بیك یخشی معلومات آلا آلامز. هم بز بو اثرلر آرقاسنده بلدك: مسلمانلرنڭ حاضرگی عائله طورمشلری بیك ناچار وبیك چرك هم سلکنوبکنه طورغان نیگزده أیله‌نه. مونی مسلمانلر اوزلری هم آلارنڭ اوزلری طرفندن بهادر ایتوب صانالغان کشیلری اعتراف ایته‌لر. مسلمانلرنڭ بعض محررلری، کورشیلرینڭ معیشتلرینه قاراب اوزلرینڭ ایلکگی حال ومعیشتلرن یامانلیم دیب ایته ایته، سویله‌رگه یارامی طورغان بعض سوزلرنی سویله‌ب و مسلمان معیشتنده‌گی چریگان جراحتلرنی آچوب یباره‌لرکه، بو مسلمان محررلر اوز اوزلرینه قارشی کیلگانلکارینی اوزلریده سیزمی قالالر؛ چونکه «دنیاده هر بر دعوالردن عالی اولغان حقیقت»گه خواجه اولونی دعوا ایته وشوڭا اشانا طورغان بو مسلمان خلقنده، اولقدر زور ویاشرن عیبلرنڭ شول کویگه اورتلوب طورغانی یخشیدر. مسلمانلرنڭ معلوماتلی صنفلرن طولقنلاتقان مسئله‌لر جمله‌سندن برسیده، مکتبده بالالرنی اوقوتو ترتیبی حقنده نزاعدر. اول، مسلمانلرنڭ ترقی طرفدارلری ایله ایسکی طورمش، ایسکی نظرلرنی یاقلی طورغانلری آراسنده‌غی زور نزاعده صلتاو و سبب اولوب یوریدر. بو نزاعغه اوقوتونڭ اصولی کرگان شیکللی، اوقو وقتنده مکتبده استعمال ایتوله طورغان قارا لوحه، کرسیلر، هم کتابلر کبی اوقوتو اسبابی‌ده کره‌در. بو نزاعده تاتارلرنڭ معلوماتلی صنفی ایکی‌گه بولنه‌لر. بولرنڭ آراسنده‌غی نزاع کوب وقتده مطبوعات صحیفه لرنده‌ده حکم سوره. بولاردن ایسکی طرفنی یاقلاغانلر اوز دعوالرینی «اصول قدیم»، یاڭی ترقی یولینی یاقلاوچیلر دعوالرینی «اصول جدید» دیب آتاب یوروته‌لر. بو صوڭغی وقتلرده کورنه‌درکه، صوڭغی اصولنی یاقلاوچیلر، ایلکگیلرگه اوستونلکنی آلوب بارالر. بو بحث

غایت قزو بارا، آنده مسئله‌گه ایشتمشچه‌گنه طانش اولوب تعلیمنڭ هیچ بر اصولندن خبری اولماغان وهیچ بر آڭ وبلك‌گه مالك اولماغان، حتی یازو تانوماغان کشیلرده قاتناشه‌لر. بو اصول تعلیم حقنده بولغان نزاع، هر بر یاڭیلق واصلاحاتقه قارشی بیك قاتی صوغشقه بر بهانه غنه‌در؛ یوقسه بارلق نزاعنڭ فقط اصول تعلیم‌گه توقتادقی یوقدر. بزنڭ اوچون بو نزاع، هر حالده بیك اهمیتلی وجالب دقتدر. آنڭ اوچون اول نزاع، مسلمان عاماسینڭ دنیاغه قاراشلرینی مطبوعات عالمینه چغاررغه یول بیره. اصلاحات وترقی طرفدارلرینڭ مسلمان خلقینی آغارتو یولنده ایتکان هر اشلرینه قارشی تأثیر ایتمك قصدی ایله یازلغان اثرلر جمله‌سندن برسیده «النصول» (۱) اسمنده‌گی اثردر. آنڭ مؤلفی ایسکیلك یاغینڭ غایت زهرلی طرفداری ومدافعیدر. اول ترقی وتجدد طرفدارلرن دین اسلامنڭ حقیتینه هجوم وتجاوز ایتوده عیبلی وممکن قدر شول دعواسینی ایسکیلك طرفدارلرینه نق ایرشدررگه طروشه.

الوغ مسلمان جمعیتی اچینه صوڭ زمان فنوننذن معلومات طاراتمق نیتی ایله نشر ایدلگان اثرلر ایله برگه‌اوك، آلارغه قارشی ردیه‌لر و جوابلرده نشر ایدله طورا. صوڭغیلری اولگیلرینڭ سویله‌گان یاڭا نظریه‌لرینه قارشی طورالر، هم گویا آنڭ یتشمه‌گان ویاڭلش اورنلرن کورسته‌لر.

بو جمله‌دن، یازلغان اثرلر جمله‌سندن برسیده محمد فاتح زایتوف نڭ «حل المشکلات فی کیفیة تکون العالم» اسمنده‌گی اثریدر.

بو کتابده مؤلف ایلکگی خیالغه‌غنه بناء ایدلگان یولنی (геоцентрическая система نی) مدافعه ایته، ایڭ صوڭغی هیئت نظریه لرن رد ایتوب آزابلانه. بو مؤلف ونظریه‌سی حقنده شولقدرسنی ایتمی چاره یوق: آنڭ اوزنده دگزدن طامچی قدر اولسون فنی

(۱) النصول الجدیدة فی خلاف اصول الجدیدة. قزان ۱۸۹۹.

معلومات یوق . آنڭ فن ایله مناسبتی بولماو سببندن، بارلق یاڭلش حکملری، پشمه‌گان عقل‌نڭ پشمه‌گان حکملری اولالرده چغالر . مونڭ اوزنده آزغنه اولسون فنی معلوماتنڭ بولماوی آنی قرآن هم حدیثکه بارب طایاندره، هم بیك یگل طایاندره ؛ چونکه اول قرآن ایله حدیثدن هر بر مسلك ایه‌لری اوزلرینڭ التزام ایتکان یوللری فائده‌سینه یتارلك دلیللر تابالر ؛ ایسکیلك طرفدارلری اوزلرینه قرآن هم حدیثدن دلیللر کتوردکلری کبی یاڭا اصلاحات وترقی طرفدارلری ینه اوز فائده‌لرینه شولوق قرآن وحدیثدن دلیل وبرهانلر کیتوره‌لر.

جمله‌دن بری اولارق زایتوف، فننڭ، یر یوری دیگانینه قارشی، اوزینڭ قویاش یوری دیگان دعواسینه دلیل ایتوب سورهٔ یس هم باشقه‌لردن بعض، مثلا «والشمس تجری» دیگان کبك آیتلر کیتوره (ص ٣٤) . هم مسلمانلر آراسنده ایڭ مشهور حدیث کتابی «صحیح البخاری»دن بر حدیث کیتوره . آنده همان شولوق دعواسینه دلیل طابا . پیغمبر ایته: «قویاش، حق تعالی‌نڭ عرشی آستنده سجده قیلورغه بارا هم ایکنچی کوننی یر یوزینه چغارغه رخصت صوری ؛ الله تعالی آڭا رخصت بیره . قویاش همان شول حالده سجده‌ایته. اگر الله تعالی آنڭ سجده‌سن قبول ایتماسه آڭا ایته : قایسی یردن کیلدڭ شول یردن کیری قایت ! هم قویاش خدانڭ امری بوینچه قویاش باتوشندن چغا . مونه شول وقت الله تعالی‌نڭ «والشمس تجری لمستقر لها ذلك تقدیر العزیز العلیم» آیتینڭ حقیقتی ظاهر اولا» . حرکتدن یلیلق طووا ، یلیلقدن اوط پیدا بولا دیگان فنی قاعده‌نی رد ایتوب ایته : مین ایته‌م، حرکتدن هیچ بر وقت یلیلق طومی هم یلیلقدن هیچ بر اوط پیدا بولمی؛ موڭا شونی مثال ایتوب کتورگه ممکن، مثلا : ناصوص تروباسینڭ بیك تارتیشگندن بیك قاتی وآشغچ صو یوری، ئه آندن هیچ بر یلیلق حاصل بولمی، بلکه مطلق صالقنلق‌غنه

طووا . شونڭ کبك اوك پاراخودده پار بیك قصلوب وبیك قتی حرکتلنوب چغا، ئه آندن فقط قوتلی طاوش‌قنه پیدا بولوب اوطدن اثرده بولمی . »

ترقی طرفدارلری‌ده اوزلرینڭ خصملرینه بورچلی بولوب قالمیلر، بلکه شول خصملردن آلغان تنکه‌لرنڭ اوزلرن اوك آلارغه قایتارب بیره‌لر: موللالردن، شاکردلردن، هم خلقنڭ یوراکلرنده طامرلانغان ایسکی ویاڭلش فکرلردن کوله‌لر. آلارنڭ یاڤروپالقغه تیزره‌ك یتو حقنده‌غی هوس وآرزولری حتی کیوملرگه‌ده کیلوب تیه: آلارموژیکلر نڭ ایسکی زماندن قالغان کیوملرندن، هم باشلرن قرولرندن، حتی خاتونلرنڭ موینلرینه تاقغان ایسکی ره‌وشده تورلی زینتلرندن کوله‌لر. اثرلرنڭ برسنده حکایه‌نڭ بر قهرمانی، اوزینڭ یاوروپا کیومنده اولوب، باشینه قزل فه‌س کیوب «بیلگلی (آبرازونی) تورك» صورتنده یورووی ایله هوالانا .

هیچ بر أدب قاعده‌لرینه رعایه ایتمی، ره‌تسز، چغشسز تل ایله یازلغان «وقوعات ١٩٠٠ نچی سنهٔ میلادیه‌ده» دیگان کتابده مؤلف ، یگل آربا (таратайка) غه‌اوطورب بارغانده آرباچینڭ آطننڭ‌غی واق قڭغراولر طاوشندن، «تاتارستان» قز وخاتونلرینڭ موینلرینه طاقدقلری زینت‌لرنی ایسکه توشوره هم قایغوروب ایسکه توشوره و ایته: «بو خاتونلر ، حیوانلرغه‌غنه کیلشه تورغان زینتلرنی اوزلرینه صایلاب آلغانلر» .

اشنڭ باشیده شول اورنده‌درکه : تاتار حلقی، اوزلرینڭ علماء لرینه ایه‌رب، اوزلرینڭ طشقی حاللرن، بیگره‌ك کیومنی، دینگه بیك نق اشانو و آڭا نق اطاعت وانقیاد ایتونڭ ایڭ مهم علامتی ایتوب بله‌لر. هم کوب تاتارلر، یاشل چاپان، باشقه‌آق چالما کیگان کشیلرنی مطلقاً دین ایله یخشی مناسبتده دیب حکم ایته‌لر. مونده بیك قوتلی

روول اويناغان نرسه‌ده مسلمانلرنڭ بو، ياكه تگى ره‌وشچه اوزلرينڭ كورشيلرى اولغان قوملرينه اوخشاونڭ اوزلرى اوچون قورقنچلى اولوويدر. هم مسلمانڭ جنلاب قاچقانيده‌اوشبودر. «وقوعات» كتابنده هيچ بر نرسه بلمى طورغان تاتارلردن برسى أيته: «سين اصول جليد اصول جزيد طوريسنده سويليسكمى؟ ئه‌نه شول نرسه كيلوب چقغان ايدى، بزنڭ خلفه‌لر اوزلرى صابرانياغه بارب امتحان طوتسالرده، باشلرينه چالما كيملر اشله‌په، قسقه كيوم كيه‌لر، قولغه كه‌كرى طاياق طوتوب يوريلر؛ آلارنى نيچك موللا ديب بلورسڭ؟ مسلمانلقنڭ علامتى چالما بله‌ن چاپان بيت. شاكردلر، همان شول قسقه كيملر كيوگه عادتلنوب بارالر اگر كيوملر تمام اوزگارب كيتسه سين نيچك آنى مسلمان ديب بلورسڭده نيچك آڭا سلام بيررسن؟ آلارطاغى مدرسه‌ده سبق وقتنده اورص مالايلرى كبك باقچه‌غه اوينارغه چغالر!!.».

ياوروپا طرفندن كره باشلاغان اوشبو ياڭالق و اصلاحاتلرغه بعض مسلمانلر طرفندن كورساتلگان قارشيلقلر (реакція)، اصلاحات طرفدارلرينى اوشبو ياڭى فن و اصلاحاتلرنى مدافعه ايتارگه كوچلادى. بو مدافع (апологотикъ) لرنڭ بر توسلى واوزلرينه مخصوص بر قالبده‌غى فكرلرينى كوزدن كيچررگه كيره‌ك. بو جمله‌دن عبدالله بوبى‌نڭ «ترقى فنون ومعارف، دينسزلكنى موجبمى؟» ديگان كتابيدر. بو رساله‌نڭ مؤلفى بومسئله‌نى ايضاح وحل ايتونى بيك حاجتسنه، آنڭ اوچون‌دى: «عالى ياكه اورتا مكتبلرده اكمال تحصيل ايتكان كشيلرنڭ كوبسى دينسزلككه توشه‌لر هم دينني انكار ايته‌لر؛ آلار آراسندن شونديلرى باركه آلار، (مثلا دره‌په‌ر) دين ايله علمنڭ بر برسينه مناقض و هيچ بر وقت ايكيسى برگه جيولمى طورغان ايكى اصل ديب اعتقاد ايته‌لر.» عبدالله بوبى اوزينڭ اوشبو زور بولماغان (٤٠ صحيفه‌لك) كتابينڭ برنچى بيتنده ماديون (матеріализмъ) غه قارشى دليللر كيتوره. كيتورگان

دليللرى عموماً خلق آراسنده بوروندن معلوم اولغان هم كوڭلگه تأثير ايته بلو خاصيتينه بيك آز مالك اولغان نرسه‌لردر. وبعضلريده بورونغى پيغمبر توشلرى كبى نرسه‌لردن عبارتدر. مثلا اول ايته: «ذاتا عالمنڭ بر مستقل خالق واوزندن باشقه اولغان بر مؤثردن باشقه وجودى ممكنده توگل. چونكه فن اثبات ايته‌دركه اجزاى فرده (отдѣльніе атомы) همه‌سى متماثلدر و متماثل اولغان شيلرنڭ مقتضاى طبيعتلريده متماثلدر. بس بولارغه تورلى صورتلر كيگزگان بر امر خارج اولمق لازمدركه اول‌ايسه خالق كل، الله تعالى حضرتلريدر. ميزاننڭ ايكى كفه‌سينڭ برسى ايكنچيسينه هيچ بر خارجى مرجحدن باشقه ترجيح تابووى و چولمكچى بالچغينڭ جولمكچى فعلندن باشقه تورلى تورلى صورتلرغه كرمكلگى ممكن اولماديغى كبى، جميع صورتلرنده نسبت مساوى اولغان اجزاى فرده‌نكده اوز اوزلرينه‌گنه تورلى صورتلر كيولرى ممكن توگلدر» (صحيفه ٨).

تاغى أيته: «بر آدم فنون ومعارفده ترقى تابوب، بيلدكينى گوزل ومكمل بيلسه، و انصاف ايله تفكر قيلوب قاراسه؛ هيچ بر توقفسز خالق عالمنى تصديق ايتوگه مجبور اولور. ذاتا اختياطده اوشبو خالق عالمنى تصديقده‌در. چونكه فرض محال اولارق دهريلرنڭ ديدكلرى كبى الله تعالى اولماسه، آنى بار ديب اعتقاد ايتوومز اوچون بزگه هيچ بر تورلى ضرر كيلماس، اگر بزم ايتوومزچه، الله تعالى بار بولوب چقسه، اول وقتده اللهنى يوق ديب ايتكان دهريلرگه كوب ضرر اولاچاقدر. بس (دره‌په‌ر) كبك اوزلرينى بيك عقللى حساب ايتوب يورى تورغان آدملرگه كيره‌كدركه، هيچ اولماسه اوزلرينڭ عقائد فاسده‌لرينى احتياطاً نشر ايتماو وخلقغه سويله‌مه‌و. اگر دينلر، ترقيگه مانع اولسه‌لر ايدى، اول وقتده دره‌په‌ر كبيلرنى حقسز ديمكده ممكن اولماس ايدى. لكن بزنڭ اسلاميت دره‌په‌رنڭ آتا آنا و بابالرينڭ

دینی (یعنی خرستیان دینی) کبی مدنیتکه مخالف وکیری توگل بلکه تماماً عقل وحکمتکه موافقدر، چونکه . . . . » بو بزنڭ خرستیان دیننه قارشی بر اشاره‌در؛ مونڭ کبکلر دخیده بار. مثلا (١٣ نچی بیتده) «دین اسلامنڭ تعلیماتی بوینچه دنیاده‌غی حکمت، خدا قاشنده احمقلق توگلدر، نتاککه، بعض ادیان اهلی شولای اعتقاد ایته‌لر، بلکه، الله‌تعالی نڭ حکمت دریاسندن بر طامچی‌در.»

مؤلف، اوزینڭ بیك یراق مطالعه‌لری أچنده بعض وقت اصل مقصددن چیتکه‌رەك کیتوب محمد (ع‌م) حقنده، اول ماناخلر یاننده اوگراندی، هم اول دیننی قلچ ایله تاراتدی دیگان کبی عموم خلق آراسینه نق طارالغان عقیده‌لرنی رد ایته. مؤلفنڭ فکرنچه: «ایندی دینلرنڭ قویغان قانونلرینی ظاهری حالی ایله‌گنه آدملردن أشل‌تو، مثلا: «قرآن شولای قوشا» دیبکنه آدملرنی دینی عملگه کوندرو حاصل (санкціонированіе) زمانی اوتدی. هر نیقدر دین اسلامنڭ ظاهری وتوغریدن توغری امرلری، بعض قارت مسلمانلرنی دینی آیینلرنی اشله‌وگه کوندره آلسه‌ده؛ ایکنچی جهتدن اول (ظاهری امرگنه)، دین اسلامنڭ مدنیت وعلمده یوغاری اولغان قوملر آراسینه طارالو یولینه آرقلی توشوب یاتقان بر قالون بورونه خدمتنی‌گنه ایته. هم اول علم ومعارفده الوغ درجه‌نی آلغان کمسه‌لرنڭ دین اسلامدن یراق کیتولری، وعموماً ماتیریالیست اولولرینه حجة وبرهان‌غنه اولا». مؤلفنڭ فکرنچه: اوشبو بلادن قوطلو اوچون اسبابلر، دینی ونقلی برهانلرغنه اولمیچه، فنی وعلمی اولغان اساسلردر. یعنی، دین‌اسلامنڭ بو بلادن قوطلووی، مطلقا فن وعلومگه طایانوده‌غنه طابلور؛ چونکه دین اسلام، «فنی دین» در. هم آنڭ ایڭ واق ونچکه حکم وقانونلری عقل هم حکمتنڭ قاعده لرینه موافقدر. شوندن صوڭ عبدالله بوبی اسلامنڭ برنیچه حکم وقاعده‌لرن فن ایله تیگارگه کرشه. وایڭ اوّل نماز (مسلمانلرغه کونده

بیش مرتبه‌اوقولووی قطعی صورتده لازم اولغان عبادت) دن باشلی هم حج ایله تمام ایته. مؤلفنڭ فکرنچه نماز، ایڭ حقیقی بر گمناستیکه. دینی اولغان جوونولر، سلامتلك اوچون مطلقا لازم. جمعه کون هم عیدلرده‌گی جیولشلر، دینی ودنیاوی مصلحتلر حقنده اهل اسلام مشاوره ایتولری واهل علمدن یخشی مصلحتلر اوگره‌نولری اوچون؛ بورون أچنده‌گی جونلرنی یولقماو ضررلی میقروبلرنڭ بورون آشا اوپکه‌گه اوطورماولری اوچون هم میقلرنڭ ایرندن صالنوب توشوب تورغانلرن کیسو، آلارغه اورناشقان میقروبلر آغزغه کرماسون اوچون، آشاغان قولده چه‌نچکه طوتماو شونڭ اوچوندرکه: هر کمگه اوزینڭ قولینڭ حالی معلوم اما چه‌نچکه معلوم توگل، احتمالکه اول، سرایتلی وضررلی آورو ایه‌لرینڭ آغزلرینه‌ده کروب چقغاندر. بالالرنی سنت ایتو حقنده ایته: یاوروپاده‌غی بعض الوغ دوقترلر هم اوزلرینی اوزلری سنت ایتدیلر وغیرلر. هم أیته: «اگر مدرسه‌لرنڭ شاکردلرینه دین اسلامنڭ فن ایله مطابقتی یخشی اورناشوب یتسه، اول وقت آلار هم دین اسلامنڭ خلافینه کیتورلگان هر تورلی اعتراضلرغه جواب بیره آلورلر هم آلارغه نمازلرنی پاراخودلرده و باشقه اورنلرده قالدروغه هیچ بر عله وسبب طابلماز.»

باشقه تورلی اثرلردن بیگره‌ك دقتنی جلب ایته: تاتارلرنڭ بیللیتر-یستیکا، یعنی تاتار تورمشندن آلنوب یازلغان رومان، قصه وحکایه‌لر وباشقه ادبی اثرلری. عالی استعدادنڭ بولماوی، بولردن زور نرسه لرنڭ ظهورن کوتارگه یول قویمی، آلارده زور اثرلر یوق هم بارلق رومان و حکایه‌لری تیك بر اسمگنه اولوب ظاهر اولالر. آلار ألی آندی اثرلرنی یازو قوتینه بیك آز مالکلر هم حاضرگی تاتار بیللیتریستیکاسی، قوللرینه یازارغه بیرلگان موضوع (тема) نی بیك ناچار افاده ایتکان شاکردلرنڭ انشاء دفترلرندن، اثرلرندن عبارتدر.

شونده‌ده بو اثرلر. بزنڭ اوچون اهمیتلی‌درلر؛ چونکه آلار بزنی تاتار معیشت وحالینڭ طشقی و اچکی طرفلری ایله (قسماً گنه اولسه‌ده) طانشدره‌لر. صوڭ کونلرده تاتار ادبیاتینڭ بر قسمی قوتلی صورتده خاتونلر مسئله‌سی، خاتونلرنی آزاد ایتو (женская эмансипація) ایله مشغول؛ هرحالده بو اش، تگی، بزنڭ خاتونلر مساواتی (равноправія женщинъ) دیب آتالا و عموما تاتار خاتونلرینڭ هیچ خبری اولماغان، تیك تاتار مؤلفلری گنه ایشتکان مسئله‌گه اوخشاغان بر اسمدن عبارتدر.

ع. ص. ط. نڭ اثری اولغان «عزیزه توتاش» حکایه‌سنده، اوقوچی، بر اویازنی قالاده‌غی حسن اسمده زور باینڭ عائله‌سینه اوچری. حسن‌نڭ خاتونی أوله آندن بیك ادبلی، عقللی هم ماتور عزیزه اسمده بر یاش قز قالا. عزیزه‌نڭ یاشی طولغاچ آنی صوراب هر طرفدن یاوچیلر کیله باشلی. حسن اوزینڭ عقللی قزندن آیرلاسی کیلمی اول آنی بر ساده و تکلفسز، ایر قرداشلری اولماغان وهر جهتدن اوزی اوچون اوڭغای بر یگتکه بیررگه تلی. اول اوزی، کچکنه بورك وآق یاقا کیوب اوزن آبرازاونی ایتوب صاناب یوری تورغان کشیلرنی برده یاراتمی. عزیزه‌گه اوڭغایسز اولماسن اوچون اوزینڭ سڭلیسی فاطمه‌نی چاقروب کیتوره. فاطمه، ادب و بلمکدن محروم بر خاتون، اول اوزی اوزینی اصلا تانومی اوزینی بیك بیلمکلی کشیگه حسابلی، هر وقت کشیلرگه مشورة بیره، باشقه‌لرنی هر وقت اوزندن توبان صانی. بو شوندی خاتون ابدیکه، آنی توگل بر ادبلی قزغه دوست وایبده‌ش ایتوب کیترو، حتی ایشکنڭ بوصاغاسی آرقلی ییاررگه یارامی ایدی، مونه شولوق وقت حسن، اوزینڭ یتکان قزینه کیاو ایتوب عبدالله اسمنده بر بیك ادبلی یگتنی تعیین ایتوبده قویا. عبدالله بر کوپیسنڭ اوغلی، اول حاضر هر جهتدن یتیم، بایلغی زور توگل، تیك اوزینڭ طرشلغی وسودا اشنده‌گی دقتی و ساده‌لگی

ایله تمام حسن بای‌نڭ اوزی کبك بر کشی ایدی. هم حسن بای کبك اوك عبدالله‌ده شاکردلر وعلماءلرنی بیك سویه. حسن‌نڭ بارلق قایغوسی قزینی عبدالله‌غه بیرو و عبدالله‌نڭ قایغوسیده آنڭ قزینی آلوده بولا. عبدالله عزیزه‌نی حتی نماز آرتلرنده خدادن صوری هم اوز عقیده‌لرنچه «ادب و دین جهتندن یخشی اش بولماسه‌ده» اوز آرالرنده یاشرن خبر وخطلرده یوروتوشه‌لر. اویگه فاطمه کیلگاچده اشنڭ آستی اوستکه ایله‌نه. اول اوزینڭ بارلق همتینی عبدالله ایله فاطمه آراسینی آیروغه‌غنه صرف ایته عزیزه‌گه عبدالله‌نی متکبر، سویکمسز، یونسز بر کشی ایتوب‌کورسه‌ته هم هر وقت، «کشی توسلی بولماغان اول بوزاونی ایر دیب آتاغانچی دنیاده عمرگنی ایرسز طوروب اوتکارو یخشی،» دیب سویلی عاقبت عزیزه‌نی عبدالله‌دن صووندررغه موفقده اولا. اوزینڭ سحرلی سوزلری ایله عزیزه‌نی احمد اسمنده بر یگتکه چغارغه کوندره. احمد، شول قالادن ١٢٠ چاقرم قدر یراقلقده شوندن برر سنه ألك وفات ایتکان بر باینڭ اوغلی. اول شول شهرنڭ مدرسه‌سینه کیلوب اوقوغان وهیچ بر نرسه‌دن خبرسز حالده مدرسه‌دن چققان ایدی. مدرسه‌ده‌گی عمرن کیونوب ماتورلانوب، چاچلرن مایلاب، قارتا اویناب اوتکاردی. بیك آچەر، تماکی تارتار، و قز خاتونلر آرتندن یورور ایدی. احمد آتاسی أولگاچده اوزاق اوتمی بتون بایلق و آقچه‌سن أچوب بتورگان، نیچك بولسه‌ده بر یردن آقچه‌تابو قایغوسینه کرگان ایدی. آنڭ اوچون‌ایك اوڭغای یاق بولسه اولده بر بای یردن اویله‌نو ایدی. آنی احمد یخشی آڭلای ایدی. نیچکده بر وقت احمد، حسن باینڭ قابقا توبندن اوتوب بارغانده آنڭ ایشك آلدنده‌غی طاو کبك بولوب اویلگان طاوارلرینه کوزی توشدی وشول وقت‌اوق آنڭ باشینه اوزینڭ ایلکدن ایشتکان عزیزه کیلوب توشدی. هم نیچك بولسه‌ده عزیزه‌نی آلورغه پلانلر قورا باشلادی. شول قایغو

ایله احمد ینه قالاغه کیلدی . اول یعقوب دیگان دوستینه کیلوب توشه واوزینڭ سرن، یعقوب ایله، آنڭ بیك اوتکون وایرینه هر جهتدن خواجه اولغان خاتونی فاتحه‌غه چیشه . یعقوب و فاتحه احمدنڭ بایلغی بولووینه ونیقدر صرف ایتسه‌ده اول قدر زور بایلقی‌نی باری بر یل أچنده بتورمدکینه أشانالر ایدی .

احمد آلارغه اوزینڭ عزیزه‌گه قاتی عشق طوتدغن ، آنی آلا آلماسه، یاکه اوزینی هلاك ایده‌چك یاکه باشی صوقغان یاقغه چغوب کیته‌چه‌گن سویلی ونیچك اولسه‌ده شول بلادن قاتقارولرینی، یاردمله‌شوب عزیزه‌نی آلوب بیرشولرن اوتنه. فاتحه، احمدنڭ سوز واوتنچلرینی قبول ایته ، هم آگا ، عزیزه ایله کورشدرونی وعده ایته . هم ایته : اگر عزیزه سینی کورسه اول تمام مفتون اولور ، چونکه اول سینڭ کبك ماتور یگتلر ایله طانشوب کورشکان قز توگل‌دی .

فاتحه ایله فاطمه آراسنده بیك یاقن دوستلق بار ایدی ؛ آلار بیك کوب وقت کورمچی (کوره‌زه) قارچقده بر برسی ایله یولغشوب سویله‌شه ایدیلر . فاطمه ، اوزینڭ توشه‌گندن طابلغان آیو طرناغی حقنده صورارغه کورمچی‌گه بارغان ایدی ، فاتحه ایله کورشدیلر هم فاتحه‌نڭ سوزی بوینچه احمدنی بیك ماتور، عقللی آدملر آراسینه قاتوشا بله طورغان اشلکلی یگت دیب طانودی . هم اوزاق اوتمی عزیزه ایله احمدنڭ کورشولری وجودگه‌ده چغارلدی . فاتحه ایتکانچه اوك عزیزه احمدنی کورو ایله بیك اخلاصده اوطورتدی . کورشولر بر نیچه مرتبه بولا . حسن باینی آلداو اوچون احمد اوز تیره‌لرندن ایك یخشی آطلرنی عاریة آلوب طوغریدن طوغری حسن باینڭ اوزینه کیلوب توشارگه وقزینی یاوچیلارغه قرار بیردی . بو وقتلرده عبد الله‌ده فرصتنی اوتکارگانی یوق؛ اول حسن بایغه یاوچی یباره هم وعده‌سینی آلوبده قویا .

عزیزه ایله عبد الله‌نڭ طویی بیلگولندی تیك حج‌گه کیتکان بر ایشان‌نڭ قایتوون‌غنه کوتارگه بولدی (١) حسن اوزینڭ بردن بر قزن اول ایشاندن باشقه اوتکاررگه رضا توگل . اول قایتاچاق آنڭ یانینه اول تیره یاقده‌غی همه علمانی و مشهور آدملرنی جیاچاقده بیك سیره‌ك توغری کیله تورغان زور طوی یاصایاچق . عزیزه ، آتاسینڭ بوندی قرارن ایشتکاچده اسیلی صووقلی بولوب کیتدی، هم آنڭ، اوزینی احمدکه بیرمایه‌چگنده هیچ شبهه‌سی قالمادی . فاطمه آکا ئلی فرصتنڭ تمام اوتدکی یوق ایدکن، اوزینڭ سویگانینه یاشرتن قاچوب چغونڭ عزیزه‌گه ممکن ایدکن سویله‌ر ایدی .

احمد ، آولدن ایك یخشی آطلرغه اوطوروب شهرگه کیلدی هم شولوق آطلرغه اوتورتوب اوق فاطمه‌نی حسن بایغه یاوچیلقغه یباردی . فاتحه، باشینه تایاق ایله صوقغان کبك امیدسز حالده قایتدی . حسن ، آگا، اوزینڭ ایکنچی کشیگه وعده بیردکن شول سببدن احمدگه هیچ بر وقت بیره آلمایاچغن سویله‌دی . حسن‌نڭ بو جوابی، احمدنڭ همه پلانلرن بوزدی هم اول قطعی اوصالراق بر تدبیر یاصارغه قرار بیردی . اول خاتونلردن برسی آرقلی عزیزه‌گه: اگر سین مینی چن سویوایله سویه‌سڭ ایکان اول وقت تون ایله سین یعقوبلرنڭ اویلرینه کیل ایکاو برکه شهردن آولغه کیتارمز دیب خط یباردی . عزیزه سویگانینڭ سوزن طڭلادی . شولای ایتوب بزنڭ «ایکی عاشق» یخشی آطلرغه اوطوروب شهردن کیتدیلر . تونی بویی باروب ایرتنچك بر روس آولینه توقتادیلر مونده ایکاو سویله‌شوب اوطورغانده عزیزه: مینم اتی، اگر سین مین ایتکان یرگه بارماساڭ مین باری بر سینی اوزمه وارث ایتمیمن، بلکه بوتون مالمنی مسجد، مدرسه‌لرگه

(١) مسلمانلرده مقدس آدملردر . آلار تاتارلر آراسنده زور نفوذ یورته‌لر . حاضرگی تاتار ادبیاتنده آلارغه قارشی کوب طاوشلر ایشتوله .

وقف ایتوب یازدرامده قویام، دیب سویلاب صالدی. احمد مونی ایشتکاچ بیك تیره‌ن اویغه قالدی اوزون وقت میوقلرن بورغالاب اوتورغاننڭ صوڭنده، ایندی عزیزه اشلر آندی بولوردای بولسه، سین اوز جایڭنی اوزڭ قارا، مین سینی مال دیب آلدم مالڭ بولماغاچ سینڭ ماتورلغڭ برله مین نی اشلیم، سین اوز بختڭنی اوزڭ کوررسن دیدیده اورنندن طوروب کیتدی و آطلرینه‌اوطوروب بریالغزی آول یاغینه یاکْغراتوب قایتدیده کیتدی.

شوشی واقعه‌دن بر آز صوڭ بز شهرده ینه عزیزه ایله‌اوچراشامز. اول اوزینڭ آتاسی‌اوینه بارماغان بلکه شهر قریینده تیرسلك باشنده مریم اسمنده بیك یارلی قارچق‌نڭ ایونده تاماق طویدروب طورا. تیز وقت اچنده اول اوزی یاننده بولغان آقچه‌نڭ بارسینی آشاب بتوردی. برنیچه قارچقلر، آڭا ییکل و مشقتسز معیشتکه یول کورسا-تالر و دیملی ایدیلر. لکن عزیزه آلارنڭ دیملرینی اصلا قبول ایتمه‌دی وهر وقت رد ایتدی.

عزیزه‌نی اوشبو قزغانچ حالندن، آناسی مرحومه‌نڭ دوستی اولغان صاحبه آبصطای دیگان قارچق قوطلدروب آلا. اول عزیزه‌نی آتاسی حسن‌گه قایتوب سویلی و آنڭ اوشبو حالگه توشووینه فاطمه‌نڭ سبب اولدقینی آڭلاتا و عزیزه‌نی یاڭادن اویگه چاقروب آلورغه کوندره. فاطمه حسن‌نڭ‌اویندن قوولا، عزیزه عبدالله‌غه بارا؛ عبدالله آنڭ حالن بخشی آڭلاب آنی عفو ایته. کتابنڭ مآلی شوندن عبارتدر.

بو رساله‌ده اعتبار ایدرلك اورنلرنڭ برسیده عبدالله‌نڭ جاوچی قارچغی اولغان شریفه قارچقنڭ زمانه بوزولووندن زارلانغان یریدر. آڭا حاضرگی زماننڭ ترتیبی، عائله تورمشلرینڭ ره‌وشی کیلشمی اول ایته: اورامغه چغاسڭ هر یرده تورکم تورکم بولوب خاتونلر، قزلر یوریلر. بار ایدی زمانلر اگر بازارده بر خاتون کورنسه، بتونل‌ی

عجبله‌نورلر ایدی. ئه حاضر بازارده خاتونلر ایرلردنده کوب، نیندیگنه کیبتکه قارا اما خاتونلر بله طولی، تاوار آقتارالر. ایرلردن قاچمیلر، حتی چچلرینی کورساته‌لر، ایرلرینه اصلا التفات و حرمت ایتمیلر، اوزینڭ خاتونینه خوجه بولغان هیچ بر ایر یوق. ایرلر اوزلری یاشکنه کویلرینه اُچارگه کرشه‌لر، اورام بویندن ایسرك حالده قچقروب یوریلر. باقچه لرده گل خاتونلر یوری، اوزلری چاپان بورکانگان بولغانلر، ئه اگر بر ماتورراق یگتلر اوچراسالر، تاماق قره‌لر، کشی یوقمیکان دیب تیره یاقلرینه قارارغه طوتونه‌لر...

اوشبو کورساتدکمز حکایه‌ده‌گی کبگوك ایکنچی بر «کلاپوشچی قز» دیگان کتابده‌ده عائله اچنده‌گی بختسزلك، خاتونلر اوستینه توشکانی تصویر ایتوله. بو صوڭغی کتابده مؤلف، بر یاش قزنڭ اوزینه مال ایله یاردم‌ایته تورغان بر کشی طرفندن هلاکتکه توشرلگانن کورسته. بو حکایه‌نڭ شخصلری؛ یوغارغینقیلر کبی اویازنی قالاده توگل، نفس ڤولغه مسلمانلرینڭ قایناغان یرلرنده، قازانده‌کورنه‌لر. حکایه‌نڭ قهرمانی قمر اسمنده‌گی قز، آتاسندن ١٥ یاشلرنده یتیم قالا. قمر ایله برگه کریمه اسمنده آناسی و عبدالاحد اسمنده أنیسی قالالر. آتاسی مرحومدن قمرلر اوچون هیچ آقچه و باشقه نرسه‌لر قالمادی، معیشت أشی آلار اوچون بیك آغر ایدی. اوشبو سببدنده قمرنڭ آناسی کریمه، قزانده مسلمان، حتی کوب روس خاتونلرینڭ کسبی اولغان کلاپوش اشله‌وگه یابوشا. اول بو کسبکه اوزینڭ قزی قمرنیده اوگره‌ته ایدی. ئه کچنکه عبدالاحد تاوارنی بازارغه کوتاروب آلوب چغا، صاتوب یا آقچه آلا، یاکه باشقه تاوارغه آلماشدرا ایدی. کریمه طول کویگه اوزاق طورمادی؛ بردن یاش و ایکنچیدن فقیر اولووی آنی ایرگه چغارغه مجبور ایته‌ایدی. اول هم معقول کشی طوغری کیلسه بارغه حاضرله‌ندی. عبدالاحدنی مدرسه‌گه ایلتدیلر، اول شونده طوردی. اویده قز ایله آناغنه

قالدیلر. عبدالاحد بولماغاچ اویده‌گی طاوارنی بازارغه آلوب بارو اشی، قمر اوستینه توشدی. هم اوشبو اش قمرنڭ هلاکتینه سبب اولدی. آلار اوزلرینڭ طاوارلرن پچه‌ن بازارنده چیتك کاوش ایله صاتو ایتوچی سلیموف دیگان برسینڭ کیبتینه آلوب باروب صاتالار ایدی. کیبتنڭ ایڭ باش پریکازچیگی وفا اسمنده برکشی. اول اوزی بلك ایاسی توگل، چاق یازوطانی شونده‌ده اول همه نرسه‌نی بلونی دعوا ایته، اول نیندیگنه نرسه حقنده اولماسون قطعی صورتده بر حکم ایته‌ده قویا. اول سیاست اشلری طوغریسنده حقیقی بر دیپلومات. اول آنگلیه سیاستندن کوله، آمریقالیلرنی اداره اشنده عیبله‌ب اورشا ایدی؛ آنڭ اوینچه آوستریا خلقی بتونله‌ی پوصتوی خلق ایدی. آنڭ دنیا وسیاست حقنده اول کیسکن حکم و بلگلری، همان یر حقنده اندر تاباغی کبك تیگز، آنڭ اورتاسنده کندگی بار دیب حکم ایتوگه هیچ زیان ایتمی. مونڭ اوستینه تاغی وفا آبزی بیك تجربه‌لی آوچی ایدی؛ قمرنڭ برنچی مرتبه کیلووی آڭا بر نیچه پلانلر قوروب قویارغه صلتاو بولدی. بر آز وقتدن صوڭ وفا، اوزینڭ قمر ایله مناسبتن تماملارغه قرار بیردی هم اوشبو مینوتدن قمرنڭ سقوط وهلاکتی باشلانا. قمرنڭ اوشبو حالی، ایڭ اوّل زهره آبصطای دیگان قارچقنڭ دقتنی جلب ایتدی. اول اوزی، خاتونلر آراسنده واق تویاك نرسه‌لر صاتمق، اوشکورمك، ایمله‌مك کبی هم ممنوع وحرام اولغان علاقه ومناسبتلرده کامیسیانیرلق ایتمك کبی اشلر ایله تماق طویدرا ایدی. حالبوکه آنڭ قولنده‌غی تسبیح وهیچ اوزلکسز دوام ایتکان تهلیل ودعالری آنی کوب کشی طرفندن ایڭ نق ایمانلی، بیك عبادتلی، طوغری آبصطای دیه اعتقاد ایتدره ایدی. بزنگ قارچقنگ، قمرنی صاتوب بیرگان کشیسی، قمرنی آیرم بر کوارتیرگه اورناشدردی. قمرنگ ایکنچی یاش یگتلرنیده اعتبارندن طاشلامادقن آڭلاغاچ اول کشی قمرنی طاشلادی.

قمر، اوزینی بیك ناچار حالتده کورگاچ، اوزینڭ اشینی یونه‌تور اوچون همان ئلیگی اوزینه زور خدمت کورسه‌تکان زهره آبصطایغه مراجعت ایتارگه مجبور اولدی. اول زهره آبصطاینڭ یاردمی آرقاسنده، اوی خواجه‌سی هم کورشی کیبت ایله توله‌شوب اشـن اوزدی هم کیف صفا یورتینه اورناشدی. بو یورتقه کیلگاچ بزنڭ قمر یاڭادن طوغان کبك، خلق وطبیعت جهتلرندن تمام اوزگاردی هم اوزینڭ یاڭا معیشتی ایله تمام ایه‌لشدی. بر آز وقت اوتکاچ بز قمرنی اورنبورغده کوره‌مز اول آنده ایرگه چقمق اوچون بارغان، لکن آڭا ایبداشلری هم بعض آبصطایلر، ایرگه، قارتایغاچ راقده چغارغه ممکن اولغانن اوشبو سببدن آڭا ایرگه بارونی کیچکدروب طوروکیره‌ك ایکانن سویله‌گانلر. قمرده ایبداشلرینڭ سوزن طڭلاب اورنبورغده حضور صفا یورتلرینڭ برسینه کرگان. قمر مونده زور شهرت وقوناقلر طرفندن اولوغ اعتبار قازانا. هم شونڭ آرقاسـنده قمر بیك قاتی اَچو ایله بعیله‌نه. قمر بوزوقلرنڭ تللرندن هیچ توشمی، آنڭ ماتورلغی، جرغه اوستالغی، ماتور سوزلیلگی، اوتکنلگی کشیلرنی عجبکه قالدرا. هم فحش خانه دیوارلرینڭ کوب یرلری قمر اوچون چقغان قچقرش و صوغشـلرغه شاهدلك ایته‌لر.

بو حضور ساعتلر بیك تیز اوتوب کیته‌لر. اول ایندی طوزدی آنی کم طوغری کیلسه آنڭ ایله اوطورتالر. هم آڭا ئله‌کگان یامان آورو آنی حضور یورتندن خسته خانه‌غه قوا. قمرنڭ قباحت یوزی، آنڭ بوزوقلق اشنده حتی سوزگه آلورلق درجه‌دن اوتدکن کورساتوب طورسه‌ده اول توزالدی. اول خسته خانه‌دن چقغاچ جون یوا طورغان اورنلردن برسینه کره. مونده‌غی کشیلرنڭ کوبسیده قمرنڭ ایلکدن بلگان کشیلری ایدی. قمر ایله آلار بتون جاینی جایق یاری بوینده اوتکاردیلر. «اورمان مینم اویم، اورص مینم ایرم» دیگان کبك

آلار تونلرن کم توغری کیلسه آنك ایله، اورمانده اویوگوشوب یوروگان أت طویلری صورتنده اوتکارولر ایدی. قمر ینه آوری باشلادی ینه خسته خانه. اول آورووی اوستینه دخی یوکلی ده اولدی هم بالا آوررووی ایله هلاك اولدی.

بو حکایه ده محرر محمد عیاض بعض قزلرنك شوندی قباحت حاللرگه توشولرینی وفا کبك کیکچیلردن هم زهره کبك قارچقلردن کوره هم قزلرنی ممکن قدر اوشبو الوغ بلادن قوطقاررغه دعوت ایته هم شوشی بوزوقلقنك باشقه دیارده غی مسلمانلرده اولمیچه فقط قزان مسلمانلرنده غنه اولدقینی سویلی. البته محررنك بو صوڭغی سوزی درست توگل؛ چونکه بوندی اوق بوزوقلق باشقه یر مسلمانلرنده ده بار. مثلا: آفریقا عربلری. آلار آراسنده غی بوزوقلق حقنده فرانسوزلرنك مشهور محررلرندن موپاسسان نڭ تصویری مشهوردر.

مؤلفی معلوم اولماغان «مریمنڭ کوره چگی» دیگان حکایه ده ده باری بر شولوق بایاغی حکایه ده گی موضوع، تیك مونده خاتونلرنڭ هلاکتینه باشقه راق سببلر کورسه تله. مؤلف مونده باش سببنی مسلمانلر آراسنده بیک ییگل وعموماً مقبول اولغان عادت حکمنده اولغان طلاق ایتوب کورساته. حکایه ده خاتونلی وبالالر ایه سی اولغان بر قارت، ایکنچی بر خاتون آلا. ایکنچی یات خاتوننڭ اویده ظهور ایتووی قارت خاتون وبالالر اوچون غایت قیون توشه. ایر اوزینڭ ایلک گی خاتونی و آنڭ قرداشلرینڭ قوتورتو واغوالری آرقاسنده برنیچه گنه ای طورغان یاش خاتوننی یوق غنه بر سبب ایله آیروب یباره. آیرلغاننڭ صوڭنده اول کوڭل کوتارو اوچون (بر قارچق واسطه لغی ایله) بر یاش یگت ایله طانوشا هم اول یاش یگت ایله آتالری اویده یوق وقتده اوزاو یلرنده کورشکالیلر. اشنڭ عاقبتی، خاتوننڭ فحش خانه لردن برینه کروب آنده اوزینڭ دوستلرندن برسی طرفندن

أوترلوی ایله بته. کتاب همان شول اولگیلر توجه ایتکان نقطه غه قاراب یازلغان. شونڭ یانینه تاغی مونده یات کشیلرده سوز ایله قاتناشالر. آلار مؤلفنڭ سوزن قوتلیلر.

کتابده ایکی «ضیالینڭ» ماتور مریمنڭ طوردقی فحش یورتینه کیلوب کرگانلکلری هم مسلمان قزلرینڭ هلاکتکه توشولرینڭ سببلرینی تفتیش ایتوب سویله شدکلری حکایه ایدله. برسینڭ فکرنچه مونڭ سببی: دین اسلامنڭ حقیقتن آڭلاماو، و مسلمانلرده انسانیت وادب دیگان نرسه لرنڭ بولماویدر. اوشبو سببدنده مسلمانلرنڭ یاش نادان بایلری مسلمانلرنڭ فقیر قزلرینه جبر ظلم ایته لر هم شولای ایتوب دین وملیتنی مسخره ایته لر. آنڭ اوستینه مسلمانلرده ایکی حتی دورت خاتون آلو بیك شایع. حالبوکه آلار دورت خاتون توگل بر خاتون ایله ده طوررغه اقتدارسزلر. اگر آلاردن خاتونلری طلاق صوراسه لر آلار طلاق ایتمی، همان حبس ایتوب طورالر. اوچنچی سبب: مسلمانلر، اوزلرینڭ قزلرینی، قزلرینڭ رخصتلرندن طش یاکه آلارنڭ تلاب تلمدکلرن تفتیش ایتمی، اوزلری تله گان کشیلرگه بیره لر. آلار اوچون خدمتچی خاتون (آصراو): «اولقدر قاتی جلامی ألی» دیب ایتسه یتدی. آلار آنی قزنڭ بالا وقتندن بیرلی اوك کوره سی کیلمه گان بر یگتینه اولسه ده بیره بیره لر. خاتونلر ملالرغه بارالر، شکایتلر ایته لر، ئه آلار هیچ بر اعتبارده ایتمیلر. ایڭ آخر بیچاره خاتونلر نگی مذمومه آبصطاینڭ کورسه تکان یولی ایله کیته رگه مجبور اولالر.

اورنی ایله یخشی اوق یونسز صورتده یازلغان «طوطام یاکه یاش عمرم» حکایه سی ده همان شول ئلك سویله دکمزچه تاتار معیشتینڭ اوکغایسز وهر حالده یه مسز نقطه لرن کورسه ته. آڭلاشلاکه: تاتار- لرنڭ آڭلی کشیلری، بیك نق و تازا اولماغان مسلمان معیشتی

کیندرنده‌گی تورلی وکوب تیشك ویرتقلر ایله نق شغللنه‌لر. طشدن قاراغانده‌بو کتاب، بر تاتار ملاسی قزینڭ طورمش وحالن (автобіографія) سنی تصویر ایتودن عبارتدر. اول قز بزگه اوزینڭ او یوشوب جیتمه‌گان عائله‌سینڭ حالن حکایه ایته. هم عائله‌ده‌گی طنچلقنی هر وقت بیاروب طورا طورغان بر سببنی بیان ایته. اول سببده: قزلرنڭ ایرگه بارغانغه چاقلی بیك یخشی اولماغان معیشت وحاللریدر.

اوشبو سبب، آلارنڭ ایرگه بارغاننڭ صوڭنده هر تورلی بلالرغه توشوب هلاك اولولرینه سبب اولا. کتابده حالی حکایه ایتوله طورغان علیمه‌نڭ سوزی بوینچه: مسلمانلرده اوشبو سببدن طوغان کوڭلسز حاللر شولقدر کوب اوچریدرکه، حتی بعض بر مبالغه اهللری بو حالنی مسلمانلر آراسنده بر عمومی حال دیب اویلیلر. هم محررنڭ فکرنچه مسلمانلر آراسنده بیك کوب اولغان طلاقنڭده کوب وقتده صدورینه اوشبو حال سبب بولا. بوڭا مثال ایتوب علیمه‌نڭ طوطاسی یورتوله؛ اول اوزینڭ قز وقتنده‌اوق اوزلرنده خدمت ایته طورغان ولی احمد اسملی یگت ایله طانشلق یاصی هم آنڭ ایله آبزار آرتلرنده، هم یلغه بوینده‌غی مونچه‌ده هر وقت او چراشا. کتابده قزلرنڭ حرمتلری، ناموسلری بیك یامان هجوملرگه هدف اولا. محرر اوزینڭ هر یاش قزلرغه (علیمه آغزندن) نصیحتی وعظی ایله بر ره‌تدن اوك، هر نیقدر اهمیتلی اولماسه‌ده کورساتورگه سویله‌رگه یارارلق واقعه و حادثه‌لرنیده‌ذکر ایته.

ایندی حاضر تاتار خاتونلرینه قایتیق. علیمه‌نڭ ایرینڭ فکرنچه: «تاتار خاتونلری سوزگه بیك طوپاس، هم عادتدن طش ایلک‌گی عادتلر ایله مبتلا. تاتار خاتونلری، تگی کویمه یاننده قمز صاتوب طورا طورغان آق تاستارلی قرغز خاتونلرینه قاراغانده کوب ساده وطوپاسلر، اما آلار اخلاق جهتندن قرغز خاتونلرینه قاراغانده قیاس قبول ایتمه‌ز صورتده یوغاری طورالر.

مسلمان خاتونلری نیقدر بای بولسه‌لرده هیچ بر تیاتر، قلوب، جمعیت کبی عمومی جیولش اورنلرینه هیچ یورمیلر؛ آلار هر وقت اویده اوطورالر هم اوزلرینڭ یورت اشلری ایله شغللنه‌لر. آلارنڭ بارلق بلگان اشلریده شول غنه.

تاتارلر کیوم صالوم توغروسنده بیك تکلفسزلر. بایلرنڭ کیگان کیوملری، توسی و ماتورلغی جهتلرندن فقیر خلقلرنڭ کیوملرندن هیچ آیورماسزدر. هم آلار اچکی کیوملرنده، سفردن فلاندن قایتقانده، جمعه هم بایرام کونلرنده کیه تورغان آق کولمه‌ك اشطانلرندن باشقه کیوملرنده برده آلشدرمیلر. کرلرنی یوو اشی بای خاتونلرینه بیك اوچوزغه توشه؛ آلار کرلرنی اوستا کرچیلرگه بیرمیلر، نیچکده بولسه بر طول خاتوننی طوتوب آلالرده، اول چای شکرگه همه کرنی یووب بیره. آلار کرلرنی اوتوك فلان بله‌ن شومارتوب نیتوب ماتاشمیلر، ته‌گه‌ره‌تمیلر، بلکه بتون کرلرنی کیبدرگاننڭ صوڭنده بر یولی مونچالا کبك ایتوب تویوب بر چای یاشچیگینه طوطورالرده قویالر. هم ایرینه کولمه‌ك فلان کیره‌ك بولغان وقتده شول یاشچیکدن بره‌ر کولمه‌ك أزله‌ب آلاده شونی ایرینه کیدره. آلار نیندی کولمه‌کلر ایرلرینکی هم آلارنڭ نیچه کولمه‌کلری بار، بولارنڭ برسینی‌ده بلمیلر. شوندی وقتلرده بولغالی: اگر یاشچیکده ایرینڭ یوولغان کولماگی بولماسه، اول وقت آڭا بره‌ر آطنه یاکه اون کون همان شول ایسکی کرلی کولماگنده یوروب کیتارگه طوغری کیله. هم شوندی وقتلرده بولا: کر یوغان وقتده قارا کرلر آراسنده ایرینڭ بر کولمه‌گی‌ده کورنمی؛ چونکه اول برگنه کولمه‌گن آلماشدرماغان‌کویگه، یوروب یاتا بولا. بعض وقت، بای خاتونلری کرچی خاتونلرغه اوزلریده یاردم ایتشه‌لر؛ آلارغه اول وقت کرچی خاتون اوزینڭ شهر آراسنده ایشتکان خبرلرینڭ همه‌سینی‌ده سویلی. . . . . . تاتار خاتونلری آش صو تربیه‌سنده‌ده شوندی‌اوق

صورتده ئەتسزلر. مسلمانلرنڭ آش صولری تورلی یرلرده تورلیچه بولسەده عموماً آش همه بر مسلمانلرندەده ایت، مای، دوگی، آق اون، تورلی یەمش، بال، هم چای کبی نرسەلردن طورا. قزان هم باشقه اورنلرده طوی وقتلرنده بالق آشیده حاضرلیلر. اول آشنی حاضر لرگه پوۋار طوتالر. عموماً قزان، اورنبورغ، استرخان تاتارلرنده آش صو تکلفسز بولا. هم کوب وقتده چاق چاق طویوب قالاسڭ: اگر آلار آشلرینی پوۋار چاقرتوب حاضرلەتمەسەلر، اول وقت آش بیك تورلیچه بولا: بعض خاتونلرنڭ ایتی پشوب یتمەگان، بعضیلرینڭ آرتق پشوب سوس کبك بولوب بتکان. بعضیلرینڭ طوقماچلری حددن طش قویی، بعضیلرینڭ آرتق صییق حتی آشاغانده قاشققه ئلەکمی. پیلمەنلری همان شولایوق؛ بعضیلرینڭ پیلمەنی چات قامر هم آرتق بوروچلی، حتی آوزغه آلورغه ممکن توگل. بعضیلری آشنی بیك کوب ئەزرلیلر، حتی پچراق چوقور (پامویني یام)غه توگوب بتوره آلمیلر. بعضینڭ بیك آز، قوناقلرغه یتمی قالا. بای خاتونلرینڭ اوزلرینڭ آیرم خصوصیتلری بار؛ آلار اوزلرینڭ ایرلرینی تورلی نەرسەلر، کولمەك فلان صاتوب آلورغه کوچلەب آبدراتوب بتورەلر. ایرلری نیچك کنه بر یرگه چغوب کتدی ایسه، تاتار خاتونلری حاضر بربرینی قوناقغه چاقرشورغه باشلیلر. هم هیچ توقتاوسز غیبت سویلی و سوز یورتوب بربرسینی یامانلاشەلر. موللا خاتونلریده باری برشول صورتده آشلرغه یوروب غیبت صاتونی بیك سویەلر، آلارمونڭ ارستینه طاغی خاتونلر آراسینه صدقه جیارغه چغالر وشونده نیچك بولسەده اوزلرینی آش‌قه چاقرتالر. تاتار خاتونلرینڭ بایی هم یارلیسی همه‌سیده یا اوزلرینه خاتونلر چاقرو یا که بر بر خاتونغه بارونی‌غنه اویلاب طورالر. فقیر ایرلرنڭ خاتونلری، اگر بیش یاکه آلتی بالاغه ایه بولا آلدی ایسه اول هیچ بر وقتده بالالارنڭ کیوملرن یووب آلارنی تارارتو قایغوسنده

بولمی، بلکه ایشانغه یوری، بش تینگه اوچ مثقال چای، دورت تینگه لیمون آلتی تینگه بر قداق کرندیل آلاده چای اچارگه اوطورا، هر تورلی یوق سوزلر سویلی شولای ایتوب بتون کوننی اوتکاره. قویاش چقدی ایسه، تاتار خاتونی تورا، اول حاضر صاماوارغه یابوشه صاماوار قایناغاننڭ صوڭنده اگر اول چای طابماسه، اول وقت سین آندن اول کون هیچ بر اش کوتمه. تاتار خاتونی اوزینڭ نی ایتەچگن هیچ اویلاب طورمی، فائدەلی اولسون، ضررلی اولسون ایتەده قویا.

روس خاتونی اوچوزلی‌غنه: بەرەنگی، صوغان، کابسته کبك نرسەلردن آش حاضرلاب اوزینڭ ایرن آشارغه قبول ایتکان وقتنده، تاتار خاتونی ایرینڭ تنکەسینه تیوب آنڭ آق‌کومەچ، أیت وباشقه آش‌املق فلان نرسەلری صاتوب آلو آلماون صوری. اگر ایری بر ایکی قداق ایت آلوب قایتقان بولسه، اول وقت اول اون یوق دیب آشقه صالما، طوقماچ کبی نرسەلر صالمی، یا که اوطون یوق دیب پشروب یتکرمی. شولای ایتوب ایرینە چی آش آشاتا. روس خاتونی بوزاو آشاتا، مای هم یومورقه صاتا، شولای‌ایتوب اوزینه کولمەك وآل‌یابقچ آلا، ئە تاتار خاتونی ایكڭ آقتقغی طاوغن صویوب آشی، ایكڭ صوڭغی بر تینن صرف ایتوب بتوره (١).

تاتارلر آراسنده شائع اولغان عادتلردن بعضلریده، تاتار خاتونلرنده اخلاق بوزلوغه یاردم ایتەلر. آلار جملەسندن برایکیسی اوطورما بلە جیوندر. علیمەنڭ ایری أیته: بزنڭ تاتار قرداشلرمز خاتونلر ایرلردن پردەلنورگه کیرەك دیب أیتەلر؛ اگر اویگه قوناق کیلسه، آلار خاتونلرینه بولمەدن چقماسقه یا که چارشاو آرتنده طورورغه

(١) یازوچی. روس عوام (простонародье) خاتونلرینڭ اخلاقلری حقنده ایته روس عوام خاتونلری بیك ئەرسز هم بیك اشچان؛ آلار اخلاق نقطهٔ نظرندن جیوان لردن بیك چاق آیورولالر.

قوشالر. اگر اورامغه چقسالر آلارغه چاپان جیلەن کبك نرسەلر ایله یابنو لازم. خاتونلرغه شوشی اشلرنڭ هەمەسیده لازم دیب بله تورغان کشیلر اوزلری اوك قزلرینی ایکنچی آوللرغه اوطورماغه یبارەلر. قزلرنی اوطورماغه یبارو دیگان سوز، آلارنی یاش یگتلر بله کورشورگه یبارو دیگان سوزدر. بعض یرلرده اوطورماغه بارغان قزلرنی اوز قزلری هم کورشی قزلری ایله برگه یگتلرگه کیلورگه اوڭغای بولوردای بر اولاق اویگه قویو عادتی بار. جین یاصی طورغان یاقلرده جین‌نی بیك اوڭغای اورنلرغه مثلا آغاچلق قواقلق آراسندەغی یالانغه، یا که طوغایلقغه یاصیلر. یگتلر قزلر اوین وقتنده قوشارلاب قوشارلاب اورمان آراسینه طوغایلرغه کیتەلر. بزنڭ تاتار آغایلردن خاتونلرنڭ پردەلەنوب یورولرن، چاپان بورکەنولرن واجب دیب هم کیبتلرگه سودا ایتوگه چغولرن حرام دیب اعتقاد ایته تورغان کمسەلرنڭ اوزلری اوك اوشبو مجوسی عادتلرینڭ دوام ایتوب باروینه برسوزده ایتمیلر. قزان‌نڭ بعض اویازلرنده مسلمان قزلری اورام بوینده بارغانده یگتلرگه تاماق قرەلر، جلمایوب کولەلر، بیتلرینگ، کشی بولماغان یاغن یاولق اوچی ایله قابلادقلری حالده، کشی بولغان یاغن آچق طوتالر. خاتونلرنگ پردەلنوب یورولری پەردەلنمەودن‌کوب آرتق زیانلیدر. بزنکیلر، خاتونلرغه أدبلی بولورغه کیرەك، ایرلرگه کورنو شریعتچه حرام دیسەلرده، آلارنگ خاتون قزلری هەمان اوزلرینگ کوڭللری تلەگان اشنی قیلمی قالمیلر؛ یات ایرلر ایله قاتناشا آلماسالر، اوزلرینگ کوچر و یا خدمتچیلری ایله طانشلق ایتوگه تنزل ایتودن قورقمیلر. بیك صوصاغان وقتده یولده غی تەگەرمەچ چوقورندەغی سونی اچکان کشی کبك بولارده اوزلرینگ تلەگان کشیلری ایله کورشو میسر اولماغانده کم قولغه توشسه شونگ ایله فائدەلانالر.....»

صوڭغی وقتلرده نشر ایتلگان اثرلر آراسنده (۱۹۰٤ نچی یل

قزانده نشر ایتلگان) محمد عیاض اسحاقفنگ «ایکی یوز یلدن صوڭ انقراض» دیگان کتابی دقتنی جلب ایته. محرر کتابنگ باشنده أیته: «مینم بو کتابنی یازودن مقصودم ملتمزنگ شول کیتشندن اوزمنگ راضی توگللگمنی کورسەتوب بو کیتشنگ اوچی انقراض ایکانن بلدرودر. بعض کشیلر، ملتمزنگ شول کیتشن بیك فائدەلیغه صاناب شول کیتشدن زور فائدەلر امید ایتەلر. اما مین آندی امید ایتارلك توبلی بر اش کورگانم یوقغه، حاضرده خلقمز آراسنده سویلنه طورغان سوزلرگه، اشلنه طورغان اشلرگه وقتلی کیلگان بیزگاك دیب کنه قاریم. هم اول سوزلرنی سویلەوچیلر، اشلەوچیلرنگ کوبرەك اهمیتی سوزدەگنه بولوب بولارغه بر تورلی زمانه موداسی توسلیگنه قاراغانغه، بو اشلرگه بو قچقرشلرغه قورچاق طویی دیبکنه اسم بیرەم. هم مینمچه هەمەسی قورچاق طویدر. قورچاق اویندن بر معنی‌لی اش کیلوب چقمادغی کبی، طبیعی بزنگ بو توبسز اشمزدنده بر نرسەده چقماز دیب اویلیم.»

تاتار محررینڭ بو سوزی حاضرگی تاتارلر آراسنده باشلانغان ترقی حرکتلرینگ مبادیسینه عائددر. مؤلفنگ سوزنچه بو مبدألر تاتارلرنی هیچ بر رەوتلی عاقبتکه آلوب باروب یتکرماس. اگر یاڭا بر یول توتماسه، تاتار ملتی بو یولی ایله ایکی یوز یلدن صوڭ مطلقا منقرض بولاچاقدر. اول ایته: «دنیاده طورواشلری بیك نق اوزگاردیلر. ایندی بو اوزگارشلر عصرندەده برده بیرشمی کورشیلر کبك ترکلك ایتو اوچون مطلقا کورشیلرنگ قوراللانغان قوراللری ایله قوراللانورغه کیرەك. بلەمز دیب هوالانوب طورماسقه کیرەك. بزنگ بلومز باشقه خلقلرغه قاراغانده هیچ نرسه توگلدر. شونگ اوچون هنر مکتبلرینه کریك، بالالرمزنی کرتیك، قرنداشلرمزنی کرتیك فقیرلرنی کرتیك. حاصلی: اشکه یاراقلی کشی بولیق. اگر آقچه بولسه هنر مکتبلری آچیق، بولماسه حکومتنکینه کریك، حاصلی: اوگرانیك، بلیك، بلومز کیلەچکده یاراق

بولسون. تجارة مکتبلرینه کریك تجارة فنن اوقوب بلیك، یاخشیلاب صاتو ایته باشلیق، بورك بله کله‌پوشدن اوتیك، عموم خلق آراسنده اوته طورغان نرسه‌لرگه کوچیك، اشنی بلوب یورتیك، راسخوتنی صاقلاب توتیق، حکومت مکتبلرینك باشقه بولملرینه‌ده کریك، اونیڤرسیتیت نڭ همه فاقولتیتلرن توتریق، دوقتر بولیق، یوریست بولیق، مؤرخ بولیق، ریاضی بولیق. فن معمار مکتبلرینه کریك، صنایع نفیسه مکتبلرینه کریك، حاصلی: هر نرسه‌نی اوقیق، هر أشنی بلورگه طرشیق، بلیك، اشلیك، اول وقتده اشکه اویرانرمز آقچه‌مز بولور. کیره‌ك اورنلرغه صرف قیلا آلورمز همده حاضرگی کبك خیر صوراشمامز؛ بو کیتشچه کیتساك دولت ببك تیز بته‌چکدر، دولت بتسه همه نرسه بته؛ اوّل اخلاق بوزولا، ایکنچی دین بته، اوچنچی اول خلق اوزی بته.»

ترقینك ایڭ زور مانع‌سی ایدوب اسحاقف‌ده باشقه‌لر کبك علماء وموللالرنی کورسه‌ته. اول ایته: «موللالر خلقنڭ هر جیتن قوللرینه آلغانلر، عوام خلقی آلارغه اشتان آلودن باشلاب قز بیرو، اوغل اویلندرو، سماوار توزاندرو کبی اشلرنڭ همه‌سنده‌ده کیڭاش ایتدلر. خلق‌نی اوشبو روحانی قوللقدن قوطقارو مطاقا لازمدر. هم موللالرغه آلارنڭ اوز اورنلرن بیلگیله‌رگه کیره‌ك. بز آلارنی پریغوڤار بیروب أولگمزنی کومدر، توغانمزغه اسم قوشار اوچون بیلگیله‌گانمز، هم آلارغه شوندن آرتق بر حق بیررگه حقمزده یوقدر. بیرساکده اوزمزگه آندن ضرردن باشقه نرسه بولمایاچقدر.

ترقیگه ایکنچی مانع: مدرسه‌لرمزنڭ مکتبلرمزنڭ یوقلغیدر. همده بارلرنده اوقولا تورغان علملرنڭ اشکه یارافسز برچیپوخه‌لر بولووی. اسحاقف بو حقده‌ده عینی علما اوستینه آودارا؛ چونکه خلق بارمعارف اشلرن آلارغه طابشرغانلر، دی.

اوچنچی مانع ترقی هم ایڭ سیزله طورغان مانع: ملتمزده‌گی،

خدمتکه یارارلق کشیلرنڭ هم خدمت ایته تورغانلرنڭ بیك فقیر صنفدن چغوب اوزلرینڭ تاماقلرن تویدرر اوچون ملتکه‌خدمت ایتاسی‌اورنده، ایڭ سفیل کشیلرنڭ تحت اسارتلرند، ایزلولریدر. حاضرگی، کوزگه کورنگان ارباب قلمنڭ هیچ برسی یوقکه، مستقلا حرکت ایته آلسون؛ همه‌سی اوز تاماغن تویدرر اوچون اوزینڭ اورنن صاقلار اوچون، اوزینڭ باشماقچیسی بولورغه یاراماغان کشیلرنڭ قوللرنده اوینچاق بولوب یوریلر.

دورتنچی مانع ترقی: بزنڭ روس مکتبلرنده اوقوماومز، بوکونگه قدر اوزمزنڭ مدرسه‌لرمزنڭ یوق ایکانن بلماومز، همده اوزمزنڭ بیك نادان کوت یوو قاعده‌لرندن بیك آز اوته آلوومزنی اقرار ایتماو-مزدر. بو اش بزنڭ کیتشمزگه بو وقتقه قدر بیك زور ضرر ایتدکی کبی کیلاچکده‌ده مانع بولاچقدر. چونکه خلقمز آراسنده ایڭ آڭلاغان دیگانلرمزده بوکونگه قدر حکومت مکتبلرنده اوقودن قاچالر هم قاچرالر.

بیشنچی مانع ترقی: اشله‌گان اشلرمزنڭ همه‌سینڭ توبسز اساسسز بولوویدر؛ بزنڭ همه اشمز بویل بولسه، کیله‌سی یلغه یوقدر. خلق ئلی همان‌اوزون هم آغر خدمتلرنی تحمل ایته‌رگه عادتلنمه‌گان هم عادی‌گنه حقیقتنی آڭلاونی تله‌می. بو کون آلما آغاچی اوتورتوب ایرته‌گه توبال کوناروب آلما جیارغه تلی.

بو مقدمه صوڭنده محرر، تاتار معیشتینڭ تورلی دورلرندن، اوتکانندن هم کیله‌چگندن اوزون یاکه قسقه حادثه‌لرنی تصویر ایته.

ایڭ اوّل اول بزگه بورونغی تاتار بایلرینڭ طویلرن، آلارنڭ هیچ نرسه آڭلامی مال اسراف ایتولرن تصویر ایته.

مونڭ صوڭنده اول قزانلیلرنڭ صوڭغی زمانده‌غی حاللرینه کوچه، آلارنڭ یستونمازی‌فرض‌می توگلمی‌ایدکی حقنده‌غی نزاعلرن تصویر ایته. آلار وقتنڭ کرووی ایله کرماونده قچقرشالر. بتون تاتار علماسی

ایل‌دنیانی در سلکته‌لر. بعضیلری قرآن حدیثدن دلیل نقلیلر کیتردکلری حالده ایکنچیلری دلیل عقلی‌لری ایله آراغه کره‌لر، شـولای ایتوب مسئله منطق نزاعلرینه باروب یته. ملالرنڭ کوبسی افیونچی بولالر. کوب ملالر قویرق سلتەب تورلی یاقغه چغوب تیك یوریلر. واق صالغان کوننی یستونی اوقوماو، افیون قاپقان کوننی اوقو یاغنده یوریلر (١). بر برسینی تکفیر ایته‌لر. سوداگر خلقی اوچون وقت اوتکاررگه، کوڭل آچارغه بیك جایلی بولا.

تقریباً شوشی وقتلرده تاتارلر مسجد و مدرسه‌لر صالور ایدیلر، لکن علم یورتلری نی ایکانن، آنده نیلر اوقولورغه کیره‌ك ایکانن باماس ایدیلر؛ شاکردلرنڭ عمرلری، اوزلری اوچون هیـچ حاجت اولماغان نرسه‌لرنی اوقو ایله اوتدی. خلقنڭ اقتصادی جهتلری بو وقت عجب ایته‌رلك یخشی ایدی. ملالر خلقنی دنیا قوو کافرلر اشی، توکل ایته‌رگه کیره‌ك، الله‌تعالی بنده‌لرن اوزی طویدرا، دنیانی طاشلارغه وهر وقت صدقه بیررگه کیره‌ك، دیگان کبك سوزلر ایله وعظلسه‌لرده خلق اعتبار ایتماز، بلکه اوزینڭ اشنده دوام ایتار ایدی.

تاتار سوداگرلری آزیانڭ تورلی طرفلرینه کیتوب زور سودالر ایتوب کوب فائده‌لر آلوب قایتورلر ایدی. سودا اشـنده آلارنڭ کمالتلری آلارنڭ بیك بلکلی اولولرندن توگل، بلکه آزیا خلقلری ایله سودا ایتارگه بو طرفده آڭلی بوته‌ن خلق بولماغاندن کیله‌ایدی. مثلا: روس خلقی، قوللق ایله یونچی وبو سببدن سودا اشـینه بیك

---

(١) قزانده ملالرهم شاگردلردن کوبسی افیون یوتالر. آلارغه بو اش تگی «بخارای شریفدن» کیلـگان. افیوندن باشقه دخی شاکردلر آراسنده واق صالوده بار؛ واقنی آوزغه صالالر. (اشمارین)

اشمارین جنابلرینڭ بو سوزی بورونغی زمان شاکردلرینه عائددر یوقسه بو کونده مدرسه‌لرده واق یاکه افیون استعمال ایتکان شاکردلر یوق. (مترجم)

از قاتوشا ایدیلر. سودادن باشقه کسبلرده اول وقت تاتارلر آراسنده بیك یخشی ایدی؛ تاتارلر ئلی اول وقت روسلرغه آچونصیب بولماغان فابریك و زاۋودلرغه مالك ایدیلر. وقتلرنڭ اوتووی ایله دنیا تمام اوزگاردی: روسلر یاڭا مکتب ومدرسه‌لر آچدیلر آلارده یاڭا بر روح کوتارلدی. روسلر آراسنده یاڭا کشیلر ظاهر اولدیلر آلار اوزلرینڭ یاڭا معلوماتلری ایله تاتارلرغه کوب ضرر ایتدیلر. سودا وهنرلرنی تاتارلر قولندن آلا باشلادیلر. تاتارلر همان شول ایسکی مکتب ایسکی مدرسه‌لر، دنیاغه ایسکی قاراشلر ایله قالدیلر. بعض کشیلر اوشبو زور احتیاجنی سیزوب حکومت مکتبلرینه کروب اوقی باشلاسالرده، تیز آراده ملالر نزاع وغوغالر چقاردیلر؛ حکومت مکتبلرینه کرو زمان آخری اشی، آنده اوقو، دین بتوگه سبب اولا دیب خلقنی وعظله‌دیلر، آلارنڭ وعظلری ایله خلق اثرلنه ایدی. خلق آراسنده، اورص بزنڭ بالالرنی کوچله‌ب اشقوللرغه آلا ایکان، هممزگه اورسچه اوقونی لازم ایته ایکان، بتون مسجد مدرسه‌لرنی یابا ایکان، دیگان کبك یالغان خبرلر طارالا. شهرلرده خلق مسجدلرگه، آوللرده اسخودلرغه جیولشوب کیڭاشه‌لر؛ ایده‌ڭز پادشاه‌نڭ اوزینه عریضه بیره‌مز: آص، کیـس بز اوز دینمزنی طاشـلاو احتمالمز یوق! پریغووارلر! پیتربورغه دیپوتاتلر! حکومت موندن بیك عجبله‌ندی هم خلقغه، حکومتده هیـچ آندی قایغو یوق ایکانن سویله‌رگه مخصوص کشیلر یباردی. لکن خلق مونڭ ایله طنچلانمادی. همان شوندی خبرلر چغوب طوردی. ایته‌لر: ایمش فلان آولده چیرکاو صالورغه روس پریغووار صوراغان، فلان آولده روس اشقولی صالنغان! یاڭادن یاش توگو آه واه ایتو قایغرولر!.. هجرت ایته‌رگه کیره‌ك، هجرت! مونده ترکلك ایته‌رگه ممکنمی صوڭ! آص، کیس بز دینمزنی طاشلامیمز! خلق اوزلرینڭ شول مسئله ایله مشغول. همه مجلسلرده اوشبو مهم مسئله حقنده نزاع

یوزطلرن مال طوارلرن صاتا باشلیلر هیچ بر نصیحت، اوگوت فلان قولاقغه کرمی. آلار بو هجرتدن زور زیان ایته‌لر بو هجرت جرلری خلق آراسنده بیك آقرنلق ایله‌گنه باصلا. هیچ بر یاڭالق یوق. هر نیقدر قزان مطبعه‌لرنده هر تورلی تللرده تله‌گانچه کتابلر باصدررغه ممکن اولسه‌ده قزان تاتارلری یوسف کتابی، سیف الملك دیگان کبی، هیچ بر فائده‌سز دینی کتابلرغنه باصدره‌لر ایدی. هیچ بر ملی اثرلر، رومان و تیاتر کتابلری نشر ایتلمی؛ خلق، «الله‌غه شکر طنچلق ئلی» دیب تیك یاتا؛ اوڭ یاغی ایله یاتسه صول یاغینه‌ده أیله‌نمی، راحتله‌نوب یوقلی. مونه طاغن یاڭا خبر چغا: ایمش اوقتو اصولن اوزگارته‌لر، اصول جدید، اصول یزید دیب قچقرالر. ایسکی کتابلرنی اوقوتمایلر، اوزلری یاڭا کتابلر اویلاب چغارالر. یاڭا کتابلرده لام الف‌نی توشوروب قالدرغانلر. بولار همه‌سی‌ده روس بولو اوچون طرشه‌و دیلر. موللالر آراسنده ینه نزاع کیته. اصول جدید بله اوقوتو یاریمی؟ البته یوق! دیلر. اگر آلار أندی ییگل اصول بله اوقوتسالر همه بالالر اوقی بلورلر هم همه کتابلر تاتار تلنده بولورده، آلار موللالرغه شریعتنی صورارغه کیلماسلر. اول وقت هم موللالرده کیره‌ك بولماسلر، ای آخرزمان، ای آخر زمان!

بر نیقدر وقتلر صوڭنده شهرلرده اصول جدیده مکتبلری آچیلا باشلادی. موللالر آراسنده سوز کوبایدی. حتی عوام خلقلری ایگون حقی، تیری یاری بهاسی صوراشا تورغان اورنده، «اصول جدید نیشلی؟ ئه‌نه تگی حضرت آلارنی بیك یامان اورشقان ایمش...» دیگان کبی سوزلر سویله‌و ایله مشغول اولدیلر. بر برسینه قارشو یازوب بیك کوب کتابلر چقدی. مؤلفلری نه اوقوتو اصولینڭ نه‌ده دین‌نڭ نی ایدگن هیچ بلمیلر، تیك یازا بیره‌لر. اصول جدیده آڭا موڭا قارامی همان طارالا. حتی بعض وقتلر، ایندی بزنڭ تاتارلر آراسنده اصول

جدیده مکتبلری آچیلا، بارا بارا ایندی بزنڭ ملتده باشقه ملتلر رەتینه کره آلور دیب اویغه کیله ایدی. بختسزلککه قارشی اصول جدیدچیلر آراسنده ناراضیلق ظاهر بولدی. عموم فائده‌سن قاری تورغان اورنده شخصی فائده‌لرنی قاریلر ایدی. بر نیچه یاڭی مسلکلر ظهور ایتدی. هر بر کشی بلسه‌ده بلماسه‌ده بر برندن اوظدروب درس کتابلری نشر ایته‌رگه کرشدیلر. قزان، اورنبورغ، اوفا، ترویسکی، چیستای، آستر- خان کبك قالالرده اصول جدید مکتبلری آچلدی. حتی آوللرده‌ده آچیلا باشلادی. بو اصول جدیده مکتبلری، هر نیقدر بر اصولده‌غنه مکمل رەوشده تعلیم بیرماسه‌ده، ایلك گی نوح علیه السلام زماننده‌غی اصولغه قاراغانده قیاس قبول ایتمه‌زلك درجه‌ده بر ترقی‌ده ایدی. خلق اوقوا اوقتو توغروسنده سویله‌شه باشلادی. دار المعلمین کیره‌ك، بزنڭ ایلك گی مدرسه‌لرمز بر نرسه‌گه‌ده یارامی دیگان کبی سوزلرنی سویله‌وچیلرده بولا باشلادی. «ترجمان» غزته‌سینڭ هر نومرنده خلقنڭ معارفی حقنده یخشی، مهم مقاله‌لر یازیلا ایدی. بایلرده بو اشکه قاتشدیلر، آلار اوچون بو مسئله بر اوینچاق حکمنده ایدی آلارنڭ کوبسی تجوید اوقوتو کیره‌كدی، بعضیلری شاکردلرنی اولوغ کشیلرگه (بایلرغه) حرمت ایته‌رگه اوگره‌تورگه کیره‌ك دیلر ایدی.

زماننڭ اوتووی ایله مدرسه‌لرگه‌ده اوزگالك کیله باشلادی. شاکردلر اوچون مدرسه‌لرنڭ بنالری زور ایتلا باشلادی. پاکلك مدرسه‌لرگه یاڭا کره باشلاغان بر نرسه بولسه‌ده، آنی شاکردلر، کیره‌ك نرسه دیب بله باشلاغانلر ایدی. هر نیقدر هوا دیگان نرسه بارلغی، هم آنڭ بوزلووی کبك مسئله‌لرگه آلارنق اشانماسه‌لرده، بر اویده خلق آز اولغانده طن آلورغه اوڭغای بولوون آڭلیلر ایدی.

بعض مدرسه‌لر بیك یخشی اولماسه‌لرده بر قدر اصلاح ایتلوب بر آز درس اشلریده ترتیبکه قویولغان ایدی. بو مکتب، مدرسه‌لرنی،

مکتب مدرسه دیب آطاوغطادر؛ آلارنی تیك دارالایتام (Богадѣльный) دیب‌گنه آطارغه تیوشلی؛ چونکه بزنڭ خلق مدرسه‌ده اوقی طورغان شاکردلرگه بیك توبان، قزغانچ، بیچاره مخلوقلر دیبکنه قاریلر.

هر نی بولسه بولدی، بزنڭ طرفمزدن ملتنی آلغه یبارر اوچون هیچ براش بولماسه‌ده، مدرسه شاکردلری آراسنده یاڭی فکرلر طووا باشلادی. روسچه اوقونڭ، اویگه قایتقانده پاراخودده اوچراغان مارجالر برلن سویله‌شور اوچونگنه کیره‌ك توگل ایکانلگی آڭلاشلدی. یاڭا کتابلر، غزته‌لر اوقو، تورکچه یازلغان تاریخی اثرلر رومانلر اوقو بر عادت حکمنی آلغان ایدی. موندی شاکردلر اوزلرینڭ کشی ایکانلکلرن، هیچ بر کشیدن قورقمی تله‌سه نی اشله‌رگه اختیارلری بار ایکانلگن بلدیلر، آلای بولسه‌ده قرون وسطی عادتی بولغان بد دعاً دیگان سوز بولرنی تیمر چبقلر توسلی، مدرسه صاصیلرن ایسنه‌رگه به‌یله‌ب طوتا ایدی. آقرن آقرن روسچه اوقو شاکردلر آراسنده جه‌یلدی. جایلرده روس آوللرینه یاکه بربر قالاغه باروب روسچه اوقو عادت توسلی بولدی. هر شاکرد غزته آڭلارلق روسچه بلونی زور سعادتکه صانی باشلادی. بو یللرده تاغی بر بختسزلك کیلوب چقدی. روسیه‌ده عمومی پیرپس مسئله‌سی خلق آراسنده تاغی بیك زور نزاع قوپتاردی. لکن بو یللرده خلقمز آراسنده شاقتی آڭلاغان کشیلر کوب بولغانغه‌می، بو مسئله اولگیسی کبی اوك قورقنچلی بولمادی هم تیز باصلدی. میدانغه یاڭی ادبیات چغا باشلادی. ترجمان غزته‌سی، روس، تورك غزته‌لری اوقو، خلق آراسنده بر موده بولدی. یاڭی روحده‌غی یاڭی اثرلر خلقغه تأثیر قیلا باشلادی. فنی رساله‌لر، عبرتلی ملی حکایه‌لر، خلقنی اویاتور اوچون یازلغان کتابلر عموما مقبول بولا باشلادی. تاغی یاڭی امیدلر طووا باشلادی. روسیه‌نڭ هر یرنده جمعیت خیریه‌لر آچیلا باشلادی. فقیرلر قاراو، آلارغه یاردم ایتو،

اسلامیت میدانغه چقغاندن بیرلی معلوم مسئله بولسه‌ده، بزده اون طوقزنچی عصرنڭ آخرنده‌غنه آڭلاشلدی. بتونله‌ی آڭلامای قالوغه قاراغانده بونسیده یاری ئلی. بیك شه‌ب بولماسه‌ده شاقتی‌غنه اش اشله‌رگه یول آچلغان ایدی. خلقمزنڭ اوقو یاغی بر آز آلغه کیتسه‌ده تجارت جهتی بیك توبان توشکان ایدی: بیك کوب فیرمالر بانقروت بولغان... الگارگی سوداگرلك طبیعتی بتماسه‌ده بیك کچکنه‌اش برله‌ن گنه کسب ایته باشلاغانلر ایدی. قزل مال برله‌ن صاتو ایتو، واق تویاك نرسه‌لر بله‌ن سودا ایتو بتمه‌گان بولسه‌ده، کوبیسی لیمون، افلیسون، آلما، قاربوز، ایسکی نرسه‌لر برله‌ن صاتو ایتودن اوزا آلمیلر ایدی. بانقروت بولو خلق آراسنده عادت بولوب کیتکانگه کوره، بزنڭ بلغار (۱) سوداگرلرینه هر یرده اوشانچ بتکان ایدی.

خلقمز اخلاق جهتندن بیك بوزولغان ایدی. قزانلیلر بوطوغروده تمام حیوانلق درجه‌سینه یتدیلر. کوندزن آلار نیچك بولسه‌ده بر بر نرسه بله‌ن صاتو ایته‌لر، اما کیچلرن تراقتیرلر کبی عمومی فحش اورنلرنده اوتکاره‌لر، بوتون تابقانلرن بتوره‌لر ایدی. خاتونلرغه بر نرسه‌لر یده قالمی ایدی، شول سببدن خاتونلر اوز تاماقلرن اوزلری طویدرو قایغوسینه کردیلر. تاغن بر عادت طارالدی: بایلر فقیرلرنی آقچه ایله آلداب قزلرن آلوب خراب ایته‌لر ایدی. بار مسلمانلرده اگر الاربیش وقت نمازنی اوقودیلر ایسه، همه گناهلرینڭ جویلووینه اوشانالار ایدی. روس مکتبلرنده اوقوغان کمسه‌لرده بار ایدی؛ لکن آلار تاتارلر اوچون بیك فائده‌لی توگل ایدیلر. آلار تاتارلرغه حقارت کوزی ایله قاری‌ایدیلر. خلقنك آورووینه هیچ بردوا بیررگه

(۱) عیاض افندی انقراض‌ده بزنڭ خلقنڭ تاتار اولمیچه بلغار خلقی اولولرن سویلی. اوشبوڭا قارشی اشمارین جنابلری اوزینڭ (Болгары и Чуваши) دیگان کتابن قارارغه قوشا.

طرشمادیلر. علماغه کیلساك آلاردن بر نرسه‌ده چقمادی. یاڭا طریقت، یاڭا ایشانلق، دنیاغه یاڭی یالغان قاراشلر، خلقنی آلداو اوچون شیطاندنده‌اوستون بولغان حیله ومکرلر لاردن چغا ایدی (۱). بو دورده باری مسـلمانچه یخشی اوقوب روسچه‌دن مکمل معلومات آلغان کشیلرگنه فائده ایتدیلر. اون طوقزنچی عصرنك آخرنده کورلـگان یاڭی مکتبلر، یاڭی کتابلر آلارنك ثمرهٔ غیرتلریدر.

رحمت اوز مزنك بلغار ایکانلـگمزنی بلـکرتگان کشیلرگه! آلار بزگه اوزمزنك عیبلرمزنی کوزمزگه کورساته باشـلادیلر. اوزلرینك راحتلرن یوغالتوب ملتنی ترلتو اوچون چاره‌لر ازلی باشـلادیلر. آلار هرتورلی مشقتلرگه، خلقنك آلارنی خورلاوینه، لعنت ایتولرینه قارامیچه همان اوزلرینك اشلرنده دوام ایتدیلر، هیـچ حال آلمادیلر، اجر صورامادیلر. کوزلرنده‌گی یاشـلری ایله آلار یاش هم قارت کشیلرگه، بو حالده بارغانده ملتنك بته‌چگن سویلیلر... ئه آندن هیـچ بر فائده کیلمه‌دی، آلارنك سویله‌گانن بره‌وده طـڭلامادی...

شولای ایتوب یکرمنچی عصر کیلوب یتدی. فکرلی کشـیلر اوشبو عصرنك بزنك اوچون خیرلی عصر بولوون، آنده بزنك یخشی ترقی ایتوومزنی خدادن صوری ایدیلر. هم واقعده‌ده بو عصرنك

(۱) صوڭغی زمانده چقغان کتابلردن کوبسنده مسلمان روحانیلری بیك قاتی عیبله‌نه‌لر: آلارنی جهالت ایله. هر تورلی یاڭالقغه قارشو ایله. قارا خلقنی آلداب آقچه‌لرن آلو ایله عیبلیلر. مثلا صالاۋیوف اوزینك موژیق ایله مولا یا که قارت حضرتنك طوزاغی» دیگان حکایه‌سنده، اوزینك بوزوق وآلاما اشلری سببلی اورنندن توشکان بر مولانك حالن سویلی. «آفیسیانت» حکایه‌سنده، ملالرنك شریعت خلافینه قیلغان آلامالقلاری رشوتلری حکایه ایتوله. بختلی قز» اسملی اوفا گوبیرناسی بلدبه‌ی اویازنده‌گی باشقرد وتیپته‌رلرنك حالن تصویر ایتکان حکایه‌ده، شریعتکه قانونغه خلاف نکاح اوقوغان مولاغه اوچریمز و غیرلر. مولالرنك معیشت اشلرینك ناچارلغن‌اعتبار ایتکانده آلاردن بوندی زارلانولر، آلارنی عیبله‌ولر اولقدر حقلی بولیش کبك کورنه‌ی‌در.

باشلرنده بزده یاخشیغند ترقی حرکتلری کورنورگه باشلاغان ایدی. اون طوقزنچی عصرده باشلانغان یاڭی ادبیات آقرنلاب همان ترقی ایته ایدی. ملی حکایه‌لر کوندن کون کوبایه‌لر ایدی. فکرلی کشیلر ملی تیاتر کیره‌ك دیب سویلیلر ایدی. سوداگرلر آراسنده‌ده ملت اوچون فائده‌لی کشیلر یتشدرو کیره‌ك ایدکی حقنده سـویلیلر ایدی روس مکتبلرنده تحصیل ایتوچیلرگه قرین کوز ایله قاراو، ایندی ایلك‌گی اهمیتن یوغالتقان ایدی. ایندی خلق «بخاریلر»نك یالغان فکرلرینه، افیون آشـی طورغان مولالرغه ایلك‌گی یخشی نظرلرنی تاشلاغان ایدی. خداغه شکر مولالر همان افیون آشیلر، شولای ایتوب بارا بارا کوزدن توشه‌لر. «ترجمان»ده هر کون مهم مقاله‌لر یازیلا ایدی.

روس غزته‌لرنده‌ده مسلمانلر طرفندن یازلغان مقاله‌لر بولا ایدی. آلار مسلمان هم روس خلقلرینك برله‌شولرینه کوب یاردم ایتدیلر. روس مکتبلرنده اوقوچیلرنك صانی بیك کوبایدی، حتی قزلر اوچون مکتبلرده آچلدی. فکرلی کشیلر طرفندن یازلغان اثرلرده آنالرنك هر ملتنك ترقیسی اوچون زور خدمت ایتدکلری سویله‌نه ایدی. یاڭادن بر مسئله طودی: مولالر، مکتبلرده اوقوب یازو اویره‌نگان قزلرنك یگتلرگه خط یازولری احتمال دیب خلقنی گوژلته‌لر؛ فکرلی کشیلر، خاتونلرده باری بر کشیلر، حیوان توگللر، آلارنکده معیشتده حقوقلری بار دیلر. مولالر موندی نظرلرغه بیك دشمانلق ایله قاری ایدیلر؛ لـکن خلق آلارغه ایلك‌گی کبك اعتبار ایتمی ایدی. خاتونلرنك اوقووی همان کوندن کون آرتدی. همه کشیده خاتونلرنك، هر ملتنك یارطیسنی تشـکیل ایتدکلرن آڭلادیلر؛ چونکه تانی، ملیتنی، تلنك اوزینه مخصوص تلفظلرن آنالرغنه صاقلیلر. آلار کیلچك بوونلرنك تربیه‌چیلری... نیچك بولسه بولدی، یکرمنچی عصرنك یکرمنچی عصر ایکانن بزنك

خلقده آڭلادی. یاۋروپا خلقی، چبقسز تیلیغراملر هم تیلیفونلر اختراع ایتدیلر؛ بزده‌ده آلارغه قاراغانده زور اختراع اولدی. اولده - ایشانلق. ایشانلق شوندی نرسه، آنڭ برابرینه بوتون دنیانڭ اختراعاتن الماشدررغه ممکن توگل. اگر بر بر کشیده ایشانلق بولدی ایسه، اول ایشانلق آڭا بایلقنی، بلکنی، شهرتنی، ماتور خاتونلرنی هم نی کیره‌ك بولسه شونی اوزی کیتروب بیره. یاۋروپانڭ اوقوغان کشیلری بزنی بیك حیله‌کار، مکار خلق دیب آطیلر؛ ایندی مین بونڭ درستلگینه اشاندم؛ چونکه تیلیغرام بلەن فقط برکشی بلەن گنه‌سویله‌شوب بولا، اما ایشانلق بلەن بتون خلقنی قولغه توشوروب بولا.

تورلی حکایه‌لر، رومانلر، دراما کتابلری نشر ایتلوب تورلی عیبلرنڭ آچقدن آچقغه کورسه‌تلووی کوب کشیلرنڭ آچولرن کیتوردی، شونڭ اوچون آندی کشیلر اول اشنی مطلق طوقتاتورغه کیره‌ك دیب سویلیلر، غارادسکی غالاۋاغه شکایت ایته‌رگه کیره‌ك دیلر ایدی. (بزنڭ خلق شهر دوماسن ایڭ زور محکمه صانی، غالاۋانی ایڭ زور حاکم دیب بله؛ حتی قطای ایله یاپونیا صوغشی وقتنده دومانڭ، بو صوغشنی توقتاتماوی خلقغه بیك عجب طویلدی.)

محررلر یازدیلرده یازدیلر، بزنڭ آبزیلر شهر باشلغینی کوره‌ده آلمادیلر. قزان خلقنده اخلاق طاغن یمان بوزولا. بوقدر بوزوقلقغه‌ده بایاغی موللالر ایله ایشانلر سبب بولا ایدی؛ آلار بش وقت نماز اوقوساڭ ایشانغه بارساڭ بوتون گناه جویولا دیب سویلیلر ایدی. یوزیل الگاری تاتارلرنڭ ایرلریده آراقی اچمیلر ایدی، ایندی حاضر خاتونلریده‌اچارگه کرشدیلر. آول خلقی آراسنده ینه انقراض علامتلری ظاهر بولا باشلاغان ایدی. آولده یرنڭ آزلغی وبار یرنیده، علمن بلمه‌گاچ یخشی چاچه آلماینچه موژیقلر آولده تمام ایزلدیلر. اوشبو سببدن آوللرینی طاشلاب شهرلرگه کوچه وآنده تورلی فابریکلرگه

قارا اشچی بولوب کره‌لر ایدی. قز خاتونلر ینه شول قزان وشونڭ کبك قالالرغه باررغه کرشدیلر. آنده بعضلری آصراولقغه کرورلر، یاکه ئلیگی قباحت اورنلرنڭ برسینه باروب هلاك اولورلر ایدی..

یکرمنچی عصرنڭ اورتالرنده تاتارلر آراسنده بانقروتلق شولقدر شه‌به‌یگان ایدیکه: مسلمان بایلرینڭ اویلرندن کوبسی خاتونلری اسمینه یازلوب بتکان ایدی. حتی غربی یاۋروپادن کیلگان بر مستشرق اوزینڭ سیاحتی حقنده‌غی بیاننامه‌سنده قزان مسلمانلری حقنده اوشبو ره‌وشده برنیچه سوزلر یازغان ایدی: «بو قزان مسلمانلرنده خاتونلرغه نظر، باشقه شرق خلقلرینه قاراغانده بتونله‌ی باشقه: آلارنڭ همه اشلرنده‌ده خاتونلر بیك زور رول اوینی. مثلا قزانده مسلمان محللرنده بیك کوب اویلر خاتونلر اسمنده، آلار ایرلرندن باشقه اوز باشلرینه یورتلر صالدروب، اوز باشلرینه سودا ایتدروب طوررلر.»

مؤلف اوزینڭ اوزون بیانلرندن صوڭ تاتار خلقینڭ شولقدر یخشی مدنیت حرکتلرینه قارامیچه نیچك انقراضغه یوز توتقانلرن سویله‌ب آلوب کیته. باشده تاتارلر بیك یخشی ترقی ایته‌لر. آلارنڭ ادبی کیچه‌لری، تیاترلری ظاهر بولا. هم اوزون مشقتدن صوڭ «قابان» اسمنده بر غزته چغا. تاتار محررلری، رساملری، موسیقانتلری بار ایدی؛ لکن آلارنڭ خلقنڭ بتووی، هلاك بولووینه قارشی بر کارلریده بولمادی. تاتارلر اچینه چن مدنیتنڭ کرووینه شول موللالر مانع اولدیلر.

آول خلقی تمام یارلیلاندی. آلار شهرلرده فابریقلرده، اوزلری اوگرانمه‌گان عادتله‌نمه‌گان یرلرده اشله‌ب اخلاقسزلقنڭ اوچینه باروب چقدیلر. آرالرنده سرایتلی ره‌نجولر تارالدی. چاخوتکه‌دن بیك اوله‌لر ایدی. یکرمی برنچی عصرنڭ آخرنده (٢٠٩٧ نچی یلده) بولغان اولوغ پیرییس وقتنده تاتارلرنڭ مشهور محرری جعفر روسیه‌ده باری

٣٨٠٠ قدر تاتارنڭ قالغانن یازدی. تاتارلر قولندەغی سودا اشلری تمام روسلر قولینه کروب بتدیلر. مکتب ومدرسەلر یابلدیلر، کوبسی پریبوت هم فقیرلر یوقلی تورغان (Ночлежный домъ) غه اورلدیلر. مسجد هم قبرلکلر، آثار عتیقه جمعیتی‌نڭ اثرلری بولوبقنه قالدیلر. پچان بازاری مسجدی «بلغار موزه خانەسی» یورطینه، «مدرسهٔ محمدیه» خسته خانەغه اورلگان ایدیلر. بو هلاکت وانقراضنڭ سببلری برگه تاتارنڭ صوڭغی ایڭ مشهور محرری جعفر طرفندن روس علماسینڭ بر جمعیتنده سویلەنگان سوزلرندن آڭلاشلا. جعفرنڭ سوزی بوینچه: تاتارلر، (آنکچه بلغارلر) یواش، بیك چدامل‍ی، بهادر، زیرەك، یخشیلقغه بیك میال، طنچلق اوچون جانن فدا ایتوچی، لکن اوزینڭ معیشت اشلری وکیلەچگی حقنده بیك اوزون اویلامی تورغان هم بر آز فلسفه صاتارغه مائل خلق ایدی. اوزلرینڭ اشلرنده آلار جدیت هم ثبات ایەسی توگل ایدیلر. سویلەشورگه هم کولوشورگه بلورلر ایدی، لکن اشدە توبلیلك کورستە آلمازلر ایدی. آلار «ایرته اوچون ایشاك قویغرتقان» دیب مقال کیتورەلر ایدی. ایرتەگیسی اوچون اصلا قایغورمیلر ایدی. آلار (بلغارلر) اوز اوستلرینه کیلگان تاتارلر ایله (١) قاتناشماسدن ایلگاری آندی توگل ایدیلر؛ قایغوسزلقنی آلارشول تاتارلردن آلدیلر. آندن صوڭ بو حالگه، علمانڭ نادانلغی هم سودا ایله قاتوشقان کشیلری سارتلر، قرغزلرنڭ اوزلرنده آرتدەغی کشیلر اولویده سبب اولمشدر. بولار، آلارنڭ همه ناچارلقلرن کوروب اوزلرندن زور ملت یوق قضیەسن چغارولرینه هم اوزلرن هر یاقدن مکمل دیب اویلاولرینه سبب اولمشدر.

تاغی بولارنڭ طبیعتلرنده ئلله نیندی سوزگه لفظغه اهمیت بیرو بولغان. بو نقصان بتون شرق خلقینڭ عادتی بولسەده بزنڭ بلغارلرده

(١) اسحاقوف‌نڭ حاضرگی تاتارلرنی بلغار دیب آتادقی خاطرده در.

بیگرەك قاتی پادشاهلق سورگان. شونڭ اوچون اوقی طورغان فن لرینڭ معنالرینه باروب یتماینچه هم بارغه تیوشلکنی اویلامیچه، لفظ نزاعلری برلەن عمر اوتکارگانلر. آلارنڭ «کورشی»لری‌ده آلارنڭ ترقیلری اوچون زور مانع اولدی. بعض بر پوپلر دنیانڭ بارشینه هیچ بر اعتبار ایتمی، بلغار خلقینی خریستیان ایتارگه طرشەلر ایدی. بو اش بلغارلرنی، روسلرغه بر یالغانچی، خائن نظری ایله قاراوغه مجبور ایتدی هم روس مدنیتنی آلوغه مانع اولدی. شونڭ اوچونده بلغار خلقن انقراضغه کیتورگان سببلرنڭ ایڭ زورسنی روس پوپلرن ازلەرگه کیرەك. آنڭ اوستینه بلغار خلقی دین اسلامنڭ حقیقتی ایله طانش توگل ایدیلر؛ باری آنڭ طشقی قابغی ایلەگنه طانش ایدیلر

حکایه ایڭ صوڭغی بلغار بولغان جعفرنڭ وفاتی ایله بته. آنی بلغار خرابەسندەگی مناره باصوب اوتوره. تاریخ جمعیتی آنی دفن ایته، کتابلرن اوزینڭ موزه خانەسینه آلا. بر نیچه عصرلر بوینچه بلغارلر هم آلارنڭ ادبیاتلری، موزیقەلری حقندەغی حکایەلر ایشتلوب طورا، ئه آلار (بلغارلر) ١٩ نچی عصردەغی، بر کونن اون بش یرگه آشقه باروب حال جیارغه یاتقان موللا کبك قبرلرنده راحت یوقلیلر بولا..

A=3446

حقی ۱۵ تین .